

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА

Литературно-художественное издание

Османов Хыйса

ВЕРЕТЕНО МОЕЙ МАМЫ

Книга издана в авторской редакции

*Художник Леуан Ахматов
Технический редактор Маслов Е.Н.
Компьютерная верстка Гаглоева Е.В.
Дизайн обложки Макарова Е.Н.*

Сдано в набор 05.04.2010. Подписано в печать 26.05.2010.
Формат бумаги 60×84^{1/16}. Бум. офс. Гарнитура шрифта «Bookman».
Усл. п.л. 7,5. Тираж 200 экз. Заказ №147

Отпечатано ИП Валиевой И.С.

**АНАМЫ
УРЧУГЪУ**

Владикавказ 2010

ББК 76.11
О-17

О-17 **Османланы Хыйса. Анамы урчугъу:**
Рассказы и эссе; Владикавказ: ИПО СОИГСИ,
2010. 128 с.

Сабийлеге, жаш тёлуге, малкъар тилде окъургъа
суйгенлеге

АТЛАРЫ

ИГИ КЪУУУМ.....	5
АНАМЫ УРЧУГЪУ	11
АХЫРЗАМАН	14
МЕНИ ТАС БОЛГЪАН ЖАННЕТИМ.....	20
СЮЙМЕКЛИК АУАНАСЫ.....	24
ЧАПЫРАКЪЧЫКЪ ШАГЪАТЛЫКЪ ЭТЕДИ.....	30
КЁКНЮ САУГЪАСЫ	38
КЪАЯ ЭРИНИНДЕ.....	48
ЗАМАН БЛА ТАШ	52
АКЪСАКЪАЛНЫ ОСУЯТЫ.....	60
КЪАЙЫН ТЕРЕК.....	71
ЖЫРЛАУЧУ ЧУЧХУРЛА.....	75
КЪЫШ КЕЧЕ.....	82
ЧИРИК КЁЛДЕ ЖАНГЫЗ КЪАНКЪАЗ.....	91
ТЫЖЫНТЫ	94
ИЙБАКЪ БЕЛГИСИ.....	96
БАЖЫГАН	100
ЫРАНДА.....	103
ЖИЛЯННЫ САУГЪАСЫ	108
АТИЙМА	116
АНДА, ЖАЙЛЫКЪДА БИР СЫН ТАШ БАРДЫ	121

ББК 76.11

© Османов Х., 2010

да билип болгъанды ол. Ала бир бирге тиймегенди-ле... Эгечден туугъан тюбеширге тюшсе да, Азнаурну кёк атындан танып болгъанды.

Жортууулчула, кыйынылыкълагъа да тюбей, чырмала, жылкыны сюрюп келедиле. Ызларындан Азнаурну эгечинден туугъан къуугъун бла жетеди. Ары дери уа, жортууулчуланы араларында Хадаужукъланы къарт бийлери бар эди да, аны аты арып, баралмай тебирейди. Ол заманда Азнауур, кёк атын анга берип, кеси уа жылкыдан атха минеди.

Къуугъунчула бла жортууулчуланы араларында атыш башланады. Азнауур эгечинден туугъаны кёргенлей окъуна танийды, аны жанына уллу кёллю болады. Алай ол ана къарындашын таныялмайды. Азнаурну тюбюндеги кёк ат туююл эди. Атын ажащдыргъаны Жанхот улугъа жарашмады. Ол бек ышанган жанындан анга ушкок атылды. Къызыу къоргъашин Азнаурну кёкюрегине тиеди. Ол, эки къолу бла атны жалкъасына жабыша, акъырын жерге учхалайды. Жанхот улу батырны жүреги алайда тохтайды.

Эгечинден туугъан ана къарындашын алайда къаплады. Жаш келип, кимни ёлтюрсенин билгенден сора, айхай да, бек ачыу этеди. Ёлюкню алында да кёп сюеледи. Сора, кесини сол къулагъын кесип, Азнаурну юсюне салып кетеди...

Нарсананы бла Кичибалыкъны арасы жайлыкъллада бир сын таш барды. Ол Азнауур ёлген жерде орналгъанды. Аны ким салгъаны белгисизди. Юсюнде уа арабча былай жазылыпды: «Ишинг жокъ эсе, манга не болгъанын сен сурама, анангы сютю бла тилейме»...

*Анама, Алахны сюйген къулу
Тайдаланы Убрахлими къызы
Нюржанга, Жоралайма*

Баям, адам не жигит болса да, аллай ишле бла кюреширге бир кьалса, ол ачымай кьутула болмаз. «Бир кере кьутулду, экинчи кере кьутулду, ючюнчю кере уа тутулду», - деп бошуна айтылмайды. Бу жол кьадар аны жанлы тьуйюл эди. Жанхот улу сьезюне ие болду. Айтханыгча, жьыйындан да алгьа белгиленген жерге келди. Азнауур жортууулгьа жьурьой тургьан киши эди. Аны хар кереклиси да тынгьылыды: юсю-башы, сауутлары. Ушкок отуна дери бир адамгьа ьшанмай, ол кесин бек иги хазырлагьанды. Аты уа? Азнауурну уа кьек аты болгьанды. Аллай ишде, ол андан бир да айырылмагьанды. Ненча жерде кьек ат иесини жанын сакьлагьанды, кьаллай бир кьыйынлыкьладан кьутхаргьанды. Кьышда, боранда, жай иссиде, сууукь жауунда да ала бирге болгьандыла. Кьек ат иесини хар айтханын ангьлагьанды. Кьуугьун ьзындан кьаршы тьюшюп, Азнауургьа бугьаргьа тьюшсе, ат да иесини жанында жатып, жер бла тенг болуп кьалыр эди. Андан белги алмай, тепмез эди жеринден.

Азнауур атын бир заманда кьамичи бла урмагьанды. Ол керекли жумушун атны кьулагьына шыбырдап болгьанды. Ала бир бирни терк ангьлай эдиле. Ма аллай эди Азнауурну кьек аты.

Жортууулчула азмы-кьепмю айландыла, алай Ногьай тьозлеге жетдиле. Марай кетдиле да, бир жылкьыны сьурдюле.

Энди уа Ногьайны юсюнден эки-юч сьез айтайыкь. Азнауурну туугьан эгечи мындагьы ханладан биринде эрде болгьанды. Аны уа, кьыйынлыкьладан артха тура билмеген, бир жигит жашы бар эди. Ана кьарындаш аллай ишле бла кюрешгенин

Азнауур а туююлдо, ол сары саурусханды,
 Ногъай жылкыыланы уа таулада тауусханды.
 Ногъай атладан а таулада жылкыыла,
 Ногъай сюекледан а тюзледе туркзула
 Терк суундан паром кибик ётюучюдо, Азнауур.
 Чапыракълай ногъай башла тётюучюдо, Азна-
 уур.

Жанхот улуну къаллай болгъанын ангылагъан-
 дан сора жыйын, Азнауурну жортуулгъа чакъ-
 ырта, сёзге уста бир адам жибереди. Ол да келе-
 ди, жумушун Азнауургъа билдире. Жанхот улу уа
 къатын алгъанлы алыкъа ай да озмай. Ол барыр-
 гъа ыразы болмайды. Алай таулулада аллай ай-
 тым барды: «Келечинг иги болса, акъсакъ къызынг
 юйде къалмаз». Сёз уста, хыйлачы келечи аны жю-
 регине жол тапды: «Энди жаш къатынынгы ке-
 синлей къоюп, жортуулгъа къалай чыгъарыкъса
 ансы»... – деп масхара этди.

Ол терк къызыучу таулу къан а: «Жыйылыучу
 жерибизге сизден мен алгъа жетерме», – деди.

Жаш къатын кёп кюрешди эрин жибермезге,
 алай болалмады. Ол жияй, сытыла бу сёзлени айтды:

Ат юсюнде къара къанла тёкдюрген, Азнауур.

Мындан барсанг, жыйынынга ал бол, Азнауур.

Андан келсенг, кёк атынга сал бол, Азнауур.

Батылмаучу атынг батхакълагъа батылсын, Аз-
 науур.

Табанынгдан ногъай окъла къатылсын, Азнауур.

Ол да барып жүрек тамырлагъа чанчылсын,
 Азнауур.

Къара къанынг чырдылагъа чачылсын, Азна-
 уур.

ИГИ КЪУУУМ

*Бу китапны жазгъан адам, Османланы Хыйса, кёчгюн-
 чюлюкде туугъан тёлүденди. Къачан, къайда туугъанын
 сагъыннганыбызны чурумму — ата журтубузну хауасы бла ёс-
 мегенди дерге боллукъду, алай бу китапны окъугъан адам ол-
 сагъат сезерикди: сабийлей сюрюннге тюшген ата-бабаланы
 туугъан журтха тансыкълыкълары сюрюнде туугъанланы
 къанларына сингип къалгъан кёреме деп! Кёчгюнчюлюкде ту-
 угъанла, туугъан ташыбызны хауасында ёсген угъай да, ол
 ташны кесинден жаратылгъанчадыла...*

*Мен Хыйсаны эртмеден таныйма, газетде ишлеп баш-
 лагъан заманындан. Бу газет иш аны башына эсинде болмай
 тургъанлай тюшюп къалгъанча, бу бери ажашып келгенча,
 къаламны къолунда къалай тутханы — энди жазаргъа юй-
 рене тургъан сабийча, сакъ, басымлы; кесин къалай жүрют-
 гени — сёзю сабыр, оюмлу, къарт аппача; ауазы жумушакъ
 — бары да аны айта эди. Тюз алай туююл эди эсе да, туура-
 дан къарагъаннга ол кёрюне эди.*

*Аны алайлыгъын шарт сезип, мен алыкъа атын да иги
 билмеген бу жаш адамны кёллендирген болдум: «Хайт де!
 Кёремисе, къаллай иги зат жазгъанса эсги замандан, ата-
 бабаларыбызны юслеринден! Къалай иги боллукъду: халкъда
 болгъан эски суратланы, адамланы эсгериулерин зат жыйып,
 жыйышдырып китап этип чыгъарсанг! Аллах айтса, кита-
 бынг да болур, хар жазгъан затынгы, этген ишинги «бу ки-
 тапха тюшерикди!» деп, алай башлаучу бол!..» Быллай бир
 затла айтханым эсимдеди. «Бу не хапар айта турады?!»*

дегенча тынгылап, акъдан-къарадан жукъ айтмай, кёзюме къарап тура эди. Мен аны ол тынгылагъанын алай ангыладым: «Хы, мен китап къайры жазаллыкъма, газетге жазаргъа да кючден юйрене турама, сен айтханча уа Аллах этге эди!» дегенча. Огъесе: «Сен айтмасанг а, кесим а билмеймеми!» дей болур эди?.. Къалай-алай болса да, ол энди жазаргъа кюрешиген жаш адамлада болгъан базыныулукъ, оспарлыкъ ышаны жокъ эди. «Мен бу къаяны къалай тешерикме?!» дегенча, халы алай...

«Асыры жууаш жаш кёрюнеди», деп келди кёлюме. Жууаш адам жазыучу болалмазлыкъ суна эдим. «Хайт де!» деп кёллендиргенилигим да андан болур эди. «Бираз ётгюр бол!» дегенлигим.

Билмейме, эсинде тутамыды, тутмаймыды. Мени уа эсимдеди ол заманда айтханым, не ючюн десенг, аны этген ишинде бир иги кёууум этдирген зат бар эди, ол эди кёууандыргъан. Кёууаннганымы унутмагъанма.

Газетчилик жаш адамгъа, жамауатны, халкъны танийым дегенге, бютюн да жазыу иш бла кюрешир акъылы болгъаннга бек хайырлыды — ангылауун, сезимин ёсдюреди, сёзюн билейди. Алай кесини хат энчилигине сакълыгъы болмагъанны газет иш, сарыуекча, ичине тартып, атын, хатын да жутуп кёояргъа да боллукъду. Не менме деген факмуну да хорлаучуду. Аны жалгъан тилине алданмазгъа бек къыйынды. Ол кёп жазыучуну тумалагъанды. Да, къоркъа эдим: бу жаш адамны хаты ол къыйын сынаугъа чыдармычыдамазмы?..

Жылла оздула... Хыйсаны биринчи кёргенимде, къаллай китап жазылырын кюсеп ушакъ этген эдик эсе да, тюз аллай китабы чыкъды. Бир угъай — эки окъуна. Бири — эски замандан эсгериле («Ёмюрле жолунда», Нальчик, 2006) къадарла, тукъум тарыхла... Бири да тарых сурагла китабы («Балкария сквозь века», Владикавказ, 2009).

– Таулуду ансы, Азнауурну чакъырыр эдик... Экинчиси уа турду да: «Энди тешик чабырлы таулу болмаса биз кесибиз жортуулгъа баралмайбызмы?.. Ол сёзледен сора жортуулгъа тебирегенле экили боддула. Биринчи сёлешген дагъыда къошду: «Ол тешик чабырлы таулу тюйюлдю, ол Азнауурду, Азнауур»...

боза аякъла терк-терк кётюрюледиле. Къонакъ-байла Ийбакъны тёрге ётдюргендиле. Жанхот улу-нуда ичгени башына жетип, бюдюрдюю эте башлагъанды. Абайлары да хыйла ниетлерин толтургъа хазырланадыла.

Алай Аллах бермегеннге ёлюм жокъду. Аны оноуун ол этеди. Ол кезиучюкде Азнауур жортууудан къайтып къалады. Юйге киргенлей, атасы къайда болгъанын сорады. Къайры кетгенин билгенлей, ишни халын сезеди, терк окъуна ары жетеди. Барса-Абайлада улуу байрам. Отда къазан асылып. Жаш адамла аны тегерегинде жумуш эте, таматала уа къанга артында, бири биринден ариу алгъыш айта.

Азнауур, кёп сагъыш эте турмай, сарыкъулакъ къылыгъын чыгъарып, къазан асылгъан шынжырны юздюреди, къазандагъы отха тегюледи. Бир кезиучюкде болгъанны тютюн басып, бир зат да кёрюнемей къалады. Ол такъыйкъада Азнауур атасын юйден чыгъарып, ат боюнуна алып, алайдан ташаяды.

Абайланы Алиймырзаны Къаракюмюш деп Беш да тау элде аты айтылгъан ариу къызы болгъанды. Кеси да обур тилни билгенди деп, таурухда алай айтылады. Сора Абайлары, кеслерини терсликлерин жулур муратда, Къаракюмюшню Азнауургъа береди.

Энди уа аланы къояйыкъ да, Къабартыгъа ётейик. Къабарты бийлени бек жигитлери жыйылып, жортууулгъа тебирейдиле. Алай алагъа жол кёрюзтюрге адам керек болады. Къарайдыла, тинтедиле, араларында алай табылмайды, Сора ары дери да жортууулада бола тургъан жыйылгъанладан бири былай айтады:

Бу уа, «Анамы урчугъу», — ючюнчю китабы! Бири бири-не ушамагъан, бири биринден иги китапла. Ол кыйын сынаудан хайт деп чыкъгъанын кёрюзтен.

Аланы мен жазып чыгъаргъан болсам да, былагъа къууанганымдан бек къууанмаз эдим! Хыйса мени бир эрттеги умутуму толтургъанча этди! «Тынгылагъан тын бузар» деген нарт сёзю эсиме туюшюртдю. Къарт аппамча: «Ай, Аллах ыразы болсун!» дерлигим келди.

Аперим анга — акъыл сёз бла кюрешигеннге! Халкъына жараргъа суйген табады амал къайда да, не ише да.

Хыйса аллай иш бла кюрешеди. «Да, мен жазыучу туююлме, ол тукъум затха окъумагъанма», - деп жууаш-жууаш сёлешеди, кёлю бла айтады. «Мен жазыучума!» деп ёхтем сёлешген кёп оспаргъа «мах деп бергенин» а билмей.

«Ма ол жол мен былай-былай айтхан эдим да, андан этди Хыйса бу иги ишлени» дегенча ангылашынмасын бу сёз. Алайыракъгъамы ушатдым дейме. Болсада, тюз алай ангылашыннганда да, Хыйса жаланда ыспас аллыкъды жамауатдан. Абадан адам бир иги акъыл айтып, кичи уа аны тындырды эсе, ол аманмыды? Бютюн ыспаслыкъды! Мен айтыргъа суйген а башхады: «Бёрю атар — бёркюнден белгили» дегенча, менсиз да, кимсиз да этерик эди Хыйса бу ишлени, газетге да олтуруп турургъа деп келген болмаз эди. Алай биз, таматаракъла, бюгюн а къартла окъуна, заманында эталмагъан, жетерге суйюп — жеталмагъан, кёлубуз тиялмагъан, жетишалмагъан ишлерибизни жаш адамлагъа айта, эслерине сала, кёллендире, талпындырыра, не аз да иги ышанларын, иги ишлерин эслегенлей, — кётюре, махтай, ол угъай эсенг — семирте окъуна барыргъа керекбиз, хайт десинле деген акъылда! Чий жерлери бар эсе, чурумну уа — артда, бишгенлеринден сора! «Энди санга бу зат ушамайды!» дегенча.

Хыйсаны ишинде чий зат эслемедим. Да, хоу, хапарлары бары да бир даражада туююлдюле. Улуу чемерлик бла

жазылган, суратлау сёзю кючюн сездирген хаты бла бирге, ныгыш ушагы да, газет хапары да бир ныгышдадыла. Сейир-тамаша, ол шарты Хыйсаны кесин да, китабын да бютюн кыйматлы окъуна кёрюзтеди. Бирча кийинген, бирча сагыш этген адамла жыйылган ныгышдача болмай, таулу нагышха ушатады жазганын! Хар сёлешиген — кеси оюму бла, ёз кылыгы, халы бла. Бу китапта хапарла манга аллай затны эгертедиле.

Ныгышда эшитген, кэртладан жыйылган таурухланы, хапарланы Хыйсага дери да кёпле жаза келгендиле. Алай ол ишни магъанасын тюз ангылап, кэагытха да тюз тюрюргенле алай кёп тюрюлдюле. Аланы асламы, не медет, ол кэртладан эшитгенлерин, бютюн да иги этебиз деп, кэошуп, кэоратып, жокэга келтирип кэойгандыла. Хыйсаны айтханына ийнанган этесе, ол адамны кёлюн сагайттып, чурумсуз жазады. Мен аны хар айтханына ийнанам. Ётюрюю жокэду! Бир жазыучу, бир тарыхчы да кэатылмаган затланы, жашауда болуп кетген тарых ишлени тын кэыртшыын кэозгаганды. Жерге басдырылып, унутула турган шыякыланы ачхады. Ол басмалаган шартла, кэртланы эсгериулер, Хыйса кеси ачхан оюм хазна тарыхчылагга, илмучулагга жангы кюч бердиклери да ишексизди.

Кертини излеген — арсарсыз сёзюне тыянырча этеди. Ма аны бла да кыйматлыды Хыйсаны этген иши.

Халкэбызны ич суратын, тыш сыфатын дуняга тура этип кюрешеди. «Кэарачыгыз, биз кэаллай ариу, низамлы, тизгинли, чырайлы, адепли... халкэбыз!» деп. Дуня аллында ийменир жери болмаганын билип.

Анса уа кэаллай шатык тили барды! Ариу жаз тили. Ташны, терекни да сагышиландырган. Кэарт аппаларыбызны эсге салган, ынналарыбызны бешик жырларын, аналарыбызны ариу ауазларын кэулаггыбыгга чалындырган! Кэаллай жылы сёзле, кэаллай тансыкэлык!..

АНДА, ЖАЙЛЫКЪДА БИР СЫН ТАШ БАРДЫ

Жанхотланы Ийбакэны жашы Азнауур жигитлени айырмасы эди.

Пелиуан, хар ким кэарыууна сукэланган, кючю жаш. Ол, бийлигине да кэарамай, жарлыла бла иги байламлыкэ жюрютгенди. Атасыны байлыгындан, анга да билдирмей, кэарыусузагга юлюш чыгэрып турганды.

Бурун заманда жортуулгга барган бир адет болганды. Кеслерине базынган батырла элледен жыйылып, жыйын болуп, узакэ жерлеге барып, жылкы сюргендиле.

Бирде алай кетгенле жыл да тургандыла. Анга жыл жортуул дегендиле. Аллай жолоучулукэ кёплени кэолундан да келмегенди. Бир жол Жанхот улу жыллыкэ жортуулгга кетеди. Кэалай эсе да бу жол ол кэайтыучу кезиунден кечирек кэалады. Сора Азнауур бир жерде жоулган болур деп элде аллай хапар жайылады. Абайлары да ол кезиуню ычхындырмай хайырланыргга мурат этедиле.

Байрам кюн ала Ийбакэны юйлерине чакырадыла. Аны ёлтюрюп, байлыгына ие болур акэылда. Жанхотланы адам санлары Абайладан аз эди, ырысхылары уа асламыракэ. Анга эрттеден кэзлери кэараганды.

Абайлада, отда сынжыргга да тагылып, кэазан кэайнайды. Сыйлы алгышла айтыладыла,

гъаны ючюн а къалкъаннга «Элек къалкъан» дегендиле. Анга тийген сюнгию жипге илинип къалгъанды, Къалкъаны болгъан а, сюнгию ычхыннгынчы, аны иесин, къамасы бла ургъанды. Таулула алай къалкъанланы кешенеле къатында сермешде хайырланнгандыла. «Элек уруш» деп да андан айтылгъанды.

Андан бери кѐп ъмюр озду. Сабийден къарт бола, тѐлюле бир бирлерин алыша барадыла. Кешенеле уа – халкъыбызны бурун заманларыны шагъатлары, Бахсан ауузуну къалауурларыча сюеле эдиле тар ъзенінде. Желлени жалагъанларына, жауунланы жуугъанларына кеслерин хорлатмай! Ишлей биле эдиле бурун заманланы адамлары.

Алай жыйырманчы ъмюрню отузунчу жылларында кешенелеге къажау дагъыда бир жау чыкъды. Ол а барысындан да кючлю эди. Анга уа, къая ташдан ишленнгенликге, была чыдаялмадыла. Оюлдула, чачыадыла, жер башындан думп болдула. Жахилик эди аны аты. Бир къауумла алааны ойдула, ташларын юйлерине ташып, хунала, журтла ишледиле. Аны бла тарыхыбызны бир кесегин жокъ этдиле.

Ма алай болду Кѐнделен аягъында кешенелени къадарлары.

Бир шарт. «Къая эринде» деген хапары. Терекни юсюнденмиди, халкъны юсюнденмиди? Зулмучуланы кюйсюзлюклери, халкъны къыйынлы къадары – терекни, желни сыфатларында алапат сезиледи. Назму магъанасы барды. Неда ташны юсюнден жазгъаны («Заман бла таш»). Энди уа не жангы зат айтыргъа боллукъду ташны юсюнден дерсе – тапханды! Сагъайып окъурча, ыразы болуп къалырча этеди. Жангы оюм, башха тюрю сезим келтиреди эсинге, жанынга. Хыйсаны жазгъанларыны юслеринден айтыргъа къалсам, ушакъ узакъгъа созулур. Хар ким кеси ачса сюеме ол ариу сезим кюбюрчеклени башларын.

Бек башы – Османланы Хыйса, аз-аздан, излей, къаза, кюреше кетип, кесини хунерин, энчи жолун тапханды. Энди аны ол жолдан шашдырыр кюч да жокъду. Таяма десе да – таяллыкъ туююлдо: этген ишине алай тынгылы сюймеклиги сезиледи. Хайт десе, ъмюрлюк затла жазаллыкъды! «Сюйюнчю! Халкъыбызгъа энтта да бир иги адам табылды!» деп, орамгъа чыгъып къычырлыгъым келеди бу огъурлу кюнде.

Алай болсун!

Абдуллах Бегий улу.

Аны онгсуз болгъанын кѳргенде, душманла юсюне чапдыла. Алай нѳгерлери аладан алгъаракъ болдула да, жауну къолуна тюшюртмей, алайдан къутултуп, Кѳнделен башында Жашырын дорбуннга элтдиле. Жарсыугъа, жаралары терен болуп, къаны кѳп кетип, ючюнчю кюн ол анда ѳлгенди. Нѳгерлери дорбун ичинде таш къабыр ишлеп, жигит къызны анда асырадыла.

Жигит къызны хапары, атадан балагъа айтыла, халкъны аузунда, кѳп ѳмюрледен бери, сакъланып келеди. Ол тийреледе болгъан таудула, Атийманы къабырына барып, бузулгъан жерлерин тап халгъа келтирип, аны къатында намаз этип, керти дуниягъа кетгеннге Аллахдан жаннет тилеп болгъандыла. Хапарны манга айтханладан бири – акъсакъал Жашууланы Сейид, урушну алында жыллада атасы бла ол тийреде бичен ишлей болады. Жауун жаууп, дорбуннга киредиле. Къабырны оюлгъан ташларын жерине салып, аны юсюнден хапарны жашына да ол айханды. Биз а андан эшитгенбиз.

Ол жыл алайда бардырылгъан сермешге таудула «Элек уруш» дегендиле. Алай нек айтхандыла? Ол заманлада аскерчиле сермешген кезиуде кеслерин сюнгюден, садакъ окъдан, къылычдан сакъларгъа темир къалкъанла жюрютгендиле. Сюнгю неда башха сауут анга тийсе, артха чартлатханды эм ол адам саууту бла къалкъаны болгъанны дагъыда уругъа боллукъ эди. Ол алай болмаз ючюн, таудула уа къалкъанны тышын ууакъ тешикчикле этип тешип, сахтиянны ууакъ жырып, къалкъаннга къыл аркъанны къысхандыла. Тешиклери бол-

ню ахырында, Акъсакъ Темирни аскерлери битеу Азияны къолгъа этип, бу тийрелеге жетгендиде. Бахсан ауузуну адамлары ала бла кешенеле къатларында къаты сермешгендиде. Къолларында сауут туталгъан эр кишиле бири къалмай чыгъадыла къазауатха. Ала арсланлача сермеше эдиде битеу Азияны къолгъа этип келгенле бла. Алай жюз мингле бла саналгъан жау аскерин хорлар кюч жокъ эди. Кёп сермешгенден сора, уланла таугъа ыхтырылып тебирейдиде.

Ол заманда тардан, эрча кийинип, жюзге жууукъ тиширью чыкъды. Садакъдан учхан окъча, акъ жамычысы бла алда биреу барады. Ол аланы башчыларыды. Табыналары Кертибийни къызы алтынчач Атийма. Онг къолун да къылычы бла алгъа созуп, жаудан къанын алыргъа ашыгъады Къалгъанлары да андан артха къалмазгъа кюрешедиде. Ала, жел ургъанлай жетип, душман арасына кирдиде да, узун бичакълары бла солуна-онгуна сермей, алларына тюшгенни къыра тебиредиде. Къысха заманнга иги кесеклерин къырып, азиячыланы Кенделен суундан иги да энишге сюрешиде.

Акъ жамычылы атлы уа барындан да къаты сермеше эди. Силдегени бла жаудан адам тёнгеретмей къоймайды. Аны алай этгенин кёргенле, бетден-бетге чыгып, сермеширге базынмадыла. Сора бир къаууму узакъдан садакъла бла атып урдула. Жютю темир бурунлу садакъ окъла терен кирген эдиде атлыны этине. Тентиреген да бир этди, алай жыгъылмады. Энишге ийилди, сол къолу бла атыны жалкъасындан къаты тутду, онг къолунда къылычын да ычхындырмады.

АНАМЫ УРЧУГЪУ

Чертлеуюк чыбыкъдан жонулгъан сыйдам таякъчыкъ. Узунлугъу бир къарыш бла эки эл. Баш жаны аз базыгъыракъ, къыйырында жюн халы илинирча бичакъ бла этилген кезчик. Аны тюбюнде уа – урчукъ баш.

Урчукъ башда къызгъан темир бла кюйдюрюлюп ишленген суратчыкъла. Бир жанындагыла чынгыл къаяла, экинчисинде уа – тау череги тарны энишге чабады.

Къыйыры жютюрек жонулуп, тюп жаны уа андан да иничгерек. Ма олду битеу да анамы урчугъу. Кюн сайын иесини къолунда халы ийирип тургъан – таулу ананы дайым къатында тургъан сёз нёгери.

Урчугъун бура, анам бешик жыр да айтды, аны бла къонакъгъа да барды. Кюн тууушда олтуруп, къоншу тиширьюла бла лахор да этди. Хар заманда жанында тутду, ажащдырмады. Ол да, аны керти шуёхуча, кетмеди къатындан. Энишге-ёрге секире, тегерек бурула, иесине жабышханлай, кёп жылланы оздурду.

Бюгюн а урчукъ мендеди. Иеси кетгенди да узакъгъа. Ёксюз болуп жатады анамы суратыны къатында. «Турма былай, къоп ёрге. Тансыкъ болгъанма санга, сылачы жылы къолларынг бла ба-

шымы. Сора биягъы экибиз жолгъа чыгъайыкъ. Сен бла мен – антлы шуёхлабыз да», – дегенчады иесине.

Алай сурат сёз айталмайды. Жаланда мудах къарайды узакъгъа. Кюн сайын тансыкъ этдире кесине, заман оза баргъаны сайын, алай бир излете, термилте, дуняда бек суйген адамым – багъалы анам.

Эсингдемиди, бир жол а, мен урчукъну букътургъан эдим. Бираз солурунгу, мени бла хапар айтырынгы, манга да тынглаарынгы изледим. Сен а алайсыз да айта, тынгылай да биле эдинг. Урчукъунгу да бура, мени бла да хапар айтыр эдинг. Сиз эки антлы шуёхла кибик эдигиз. Аны ючюн болур эди, урчукъунгу бир бек багъалы затныча излегенинг да.

– Жаным, сен урчукъну кёрмедингми? Бусагъатчыкъда былайчыкъда тура эди да. Тоба, былайгъа салгъан болур эдим. Ай, къартлыкъ, къартлыкъ! Адамланы эссиз этип окъуна къояса да.

Сёзюнгю, айтырынгы сакълай, къууанчым, жарсыуум болса да келир эдим санга. Анам, бир башха тюрлю тынгылай биле эдинг. Сора сени бла хапар айтсам, жүрегим хош бола, ырахатдан тола, кетер эдим ызыма.

Энди уа жокъса къатымда. Узакъ жолоучу-лукъгъа кетгенсе. Урчукъунгу алсам къолума, сени тансыкълай, билемисе, келип къаласа кёз аллыма. Арбазда, аркъангы да юйню къабыргъасына таяндырып, бетинге да кюн ышара, олтураса узун шинтикде, кесинг тикген къатапа тышлы аппунну юсюнде.

решген эдиле: «Тиймегиз, ала къабырладыла. Къабыр ташны юйюнге салсанг- юйюнг къурур!» – деп.

Болсада революцияны ал жылларында дин бла, эфендиле бла кюреш башланган эди. Ол «жахил таурухлагъа» ийнанмагъанла чыкъадыла. Алайладан бир къаууму, абаданла айта тургъанга да къулакъ салмай, аны къой да, аланы хилик-кя этерге кюрешип, кешенелени бузуп, башында айтханымча, ташларын юйле, журтла ишлегенде хайырлангандыла. Аладан бир жангызы да онгмагъанды. Аргъы дунягъа кетгенлени жатхан жерлерин къозгъаргъа жарамайды.

Кешенеле бла байламлы халкъда дагъы да бир сейир хапар жүрюйдю. Онтёртюнчю ёмюр-

АТИЙМА

Бу сиз суратда кѳрген кешенеле, таулу халкъны бурун заманларыны шагъатларыча, Кѳнделен аягъында кѳп жылланы сюелгендиле. Бюгюнлюкде уа ала жокъдула, думп болгъандыла, мурдорлары окъуна къалмагъанды.

Ала къайры кетген болурла? Кеслерин да кимле къачан, нек ишлетген эдиле. Сорууларыма жууап излей, Кѳнделеннге барама. Сабий заманларында кешенелени ичлерине кирип, ойнап айланган, бюгюнлюкде уа тохсан жылдан атлагъан акъсакъ-алла кѳргенлерин, аланы юслеринден эшитген халпарлары айтдыла.

Кешенеле тѳгерек ишленип эдиле. Кеслери да къая ташдан къалангандыла. Ичлерини кенгликлери беш, бийикликлери уа алты метр чакълы бар эдиле. Башларында уа ташдан чукуйлары. Не къаты жауунда да ичлерине жауун ѳтмегенди. Адам эркин кирирча, жерден бир къулач бийикликде терезелери болгъандыла. Къабыргъаларыны къа-лынлыкълары эки къарышдан артыкъ эди.

Ичлеринде бир жукъ жокъ эди. Болгъан эсе да, ала ары дери тоналгъан эдиле. Революциядан сора уа адамла кешенелени бузуп, тѳбен эллиле юй мурдорлагъа салгъандыла., хунала ишлегенде хайырангандыла. Ангылаулары болгъан адамла кю-

Биягъы халы ийире тураса. Олтурама къатынга: «Къойчу, анам, ишинги. Жюнюнгю, урчугъунгу да бир жанына сал. Азмаз солугъан да эт. Халпар айтайыкъ».

– Жууугъуракъ олтур, балам, къатыма. Урчукъ ийирген къыйын тюйюлдю манга. Бусагъат, ий-ирип бошасам, санга чындайла, жюн кѳлек эшерикме. Сууукълада кие турурса. Бюгюн кѳзлеринг мудахдыла. Не болгъанды санга? Айтчы, жашым, не жарсыуунг барды?

– Угъай. Игиме, анам. Халкъ жашагъанлай жашайма. Алай санга бир кѳп айтырыгъым бар эди да, билдиралмай къалдым. Олду мени жарсытхан. Сен бир кесекчик окъуна башымы сыласанг эди. Бешик жырынгы да айт, тынгылайым. Мен алыкъа сени гитче балачыгъынгма. Излейме сени, чексиз тансыкъ да болгъанма.

– Сен кесинги къыйнама. Бир инсан да анасына айтырыгъын айтып бошаламагъанды. Мен да угъай. Кесинг ата болсанг да, излейсе анангы. Ол хар заманда да тѳреди. Алай заман жетсе, бизге кетерге тюшеди сизден. Артда, кѳп жылладан сора, жангыдан ана бла бала болуп жолугъурча.

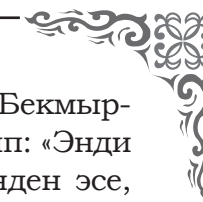
АХЫРЗАМАН

Бюгюн да, хар замандача, акъсакъал танг аласы бла тенг турду, арбазгъа чыкъды, нюрюн теге тургъан кюннге къарады. Эки къолун анга узатды, жүреги жылынды. Сора узакъ аламгъа кёз къарамын бурду да, битеу дунияны жаратхан, кёп жылладан бери кюнню жарыгъын анга кёргюзтүп тургъан сыйлы Аллахха баш ура, шукур, ыспас этди, махтау берди.

Кюн а, келе-келди да, эрттегили шуёхуну башын жылы къоллары бла сылады, кёзлерин уппа этди, сора, башха замандача болмай, нек эсе да, бу жол ол анга мудах къарады. Бираздан а, алтын таякъчыгъын да аны бетинде къоюп, жолуна тебиреди.

Къарт, къол булгъай, аны узакъгъа ашырды да, юйюне кирип, жерине таянды. «Тауусулгъанчады сени манга жылыуунг, заман жетипми къалгъан болур кетерге?» – дей, жарсыды. Сора кёзлерин къысып бираз турду. Ызы бла акъ чорбатха къарады. Энди аны кёз аллындагъы жаланда олду. Кюн таякъчыгъы уа, ары-бери чаба, аны жарытады.

Майна, алайда узакъ тау эл. Черек ташларын-дан къаланган бийик хунала. Чыбыкъ атыма да минип, тар орамны букъусун кётюре, жортама энишге-ёрге. Эй, мени ким жеталлыкъ болур! Ызымдан чабып келген узунетек тиширыу а, эки

уста билгенди. Аны кёзю бла да кёргенди. Бекмырза ёлгенден сора Къайсынны къатына келип: «Энди сен да ёлесе. Танымагъанларынга тюшгенден эсе, сарыкъулакъны манга берсенг эди», - деп тилегенди.

– Да, берейим, ма, ал, сени болсун,- деп къылыгъны узатханды. «Угъай, мен сени къылыгъын-гы билеме, сабын узат манга», - дегенди. Къайсын къылыгъны сабын буруп узатханды. Эбизе жууугъ-уракъ атлап, аны алайым дегенлей, эрлай къааманы сабын кесине буруп, аны белинден сермейди. Эбизе : «Эй, хей, маржа, Къайсын уруп къоя эдинг да!», - дегенди. Къайсын а: «Урмагъан эсем, алгъа атлап бир кёр», - дегенди. Эбизе жаш алгъа атлайма дегенлей, белинден ёргеси юзюлюп, жерге тюшгенди. «Къайсынла, Бекмырзала» деген жырда аны юсюнден былай айтылады:

– Сарыкъулакъны санга, эбзе, берейим,
Къарындашым Къайсынча сени кёрейим.

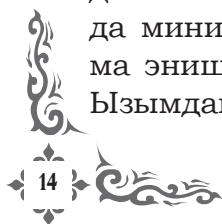
Айтханьча ол эбизени сермеди. Осуятха кертичи болду. Къайсын сарыкъулакъны анга бермеди.

– Махтандыргъан бичагъынг сени бу эсе,
– Алмайма сен жүрютген къылыгъны.

(Уруп эки этгенин билмегенди)

– Ары атласанг кёрюрсе кюнбет ныгъышны,
санга берлик туююлме, береме Сюзме кёллеге.

Къайсын алтынкъулакъ къылыгъны да биргесине алып, суугъа секирип кетеди. Ма, алай бошалады Къамгъут бийге жилин берген саугъаны хапары. Хапарны уа манга Нарсанадан тохсан жыллыкъ Келеметланы Магоммет айтхан эди. Ол а аны сабий заманында ёге атасы Кючюкланы Ибрахимден эшитген эди.

эрттегили жырда сагъынылады. Анда айтылгъаннага кёре, ёзен бийледен Таусолтанланы Шаулук Бахсанукъгъа къонакъгъа келеди. Ол да анга халкъда жюрюген тёреге кёре тюбейди. Ашына-сууна иги къарайды. Юч кюннге дери жумушун сормай турады. Бир кере къонакъбай иш бла бир жанына кетгенлей, Таусолтан улу Бахсанукъну къатынын, ариу Сарайны алып къачады. Бахсанукъ аны билгенлей, ызларындан болады. Жете баргъанлай, алтынкъулакъ бла бир сермегенлей, Шаулукну белинден эки этеди. Жырда быллай сёзле бардыла:

– Сарыкъулакъ бичагъым да мени къолума жетгенди.

– Ай, Шаулук бий, аман хомух, сарыкъулакъ бичакъ санга не этгенди.

Батыр Бахсанукъ Шаулук бийни белинден эки этгенди.

Сарыкъулакъны хапары аны бла тауусулмайды. Ахырында ол Айдаболланы Жабо бийге тюшеди. Аны Къайсын бла Бекмырза деп жашлары бар эдиле да, алада болады. Бир жол бёлек адам болуп, ол санда бу эки къарындаш да, Тау Артына адам урларгъа барадыла. Эбизеле быланы биледиле да, арада сермеш башланады. Къайсынны жел ауруу бар эди да, ол тутады да, муну санлары ишлемей къаладыла. Бекмырзаны нёгерлери къутуладыла, ол а къарындашын къоюп кеталмайды. Он окъ тийгинчи уруш этеди эбизеле бла. Онбиринчиси тийгенде къарындашына: «Сарыкъулакъны эбизелеге берме», -деп къычырады. Кеси уа алайда ёледиле.

Была Тау Артына бара туруп, алагъа жол кёргюзтген эбизе жаш бар эди. Къылыгъны хапарын ол

кӱолун да манга узата: «Тохта, балам, тохта, сабыр бол, жыггыласа, ариуум. Ачитаса кесинги. Ой, сенден алгъа ёлейим!»...

Анам, мени багъалы анам! Кёз жарыгъым, кыыйын кюнюмде таянчагъым. Бюгюн сен къатымда болсанг эди! Энтта да бир къарарча кёзлеринге! Къайдаса? Унутмагъанма кӱол аязларынгы жылыуларын, ингир сайын айтыгучу бёлляуларынгы да:

Жукъла, балам, сен жукъла,
Киштикчик да жукълады,
Айыгучукъ да жукълады,
Бёрючюк да жукълады,
Тюлкючюк да жукълады.
Мени ариу жашчыгъым,
Татлы тюшлю жанчыгъым.

Узакъ жылланы эсгере тургъан къартны кёзлери дагъыда бир ауукъгъа жабылдыла. Акъсакъал бир-эки кере терен солуду да, жангыдан чорбатха къарады. Кюнню таякчыгъы уа, биягъы энишгёрге чаба, жашау чапырагъыны жангысын ачды.

Кӱолларындан да тутуп, аланы да чайкъай-чайкъай, бир эр киши бла тиширыу барадыла. Алларында уа – жашчыкъ. Ол а аз-аз чабады да – тохтайды. Ызындан келгенлени сакълайды. Ала жетселе уа, кыыл-кыыл эте кюледи. Дагъыда алгъа тебирейди, сюрюледи. Таматала аны алай этгенине, бир бирлерине къарай, ышарадыла. Алай насыпладыла, келбетлидиле ол экиси! Ай бла кюн да ойнай бетлеринде. Ай, заман а, нек туралмайса сен жерингде? Къайры ашыгъа болурса? Чабаса, жел ургъанлай, жортаса, къайры бараса? Тохтасанга бир...

мын эслемейди. Сора ачыуланьп, ызына къайтады. Андан сора ол къабырындан чыкъмагъанды.

Алтынкъулакъны экинчи иеси уа, башында айтханыбызча, Жанхотланы Азнауур батыр эди. Ол да бек жигит жашладан бири эди. Жылыкъ жортуулгъа барып болгъанды. Бир кетсе, жылкы сюрмей ызына къайтмагъанды. Къылычны дайым биргесине жюрютгенди.

Бир кере, биягъы жортуулгъа кетип, келир заманындан кечге къалады. Элде Жанхот улу ёлгенди деп, хапар жайылады. Ол заманда Абайлары Азнауурну атасын ёлтюрюп, жерине, мюкюне ие болур акъыл этип, аны кӱонакыгъа чакъырадыла.

Улуу отоуда ашхана артында адамла алгышла айтып, боза тартадыла. От жагъада уа Абайланы ёгюз сыйыннган къазанлары къайнайды. Ол ингирде уа Азнауур сау-саламат юйюне къайтып келеди. Атасын кёрмегенде, къайда болганын сорайды. Билгенден сора ол ары бир аман акъыл бла чакъырылганын ангылайды. Олсагъатлай ары жетип, сарыкъулакъ бла жангыз ургъанлай, къазан тагъылып тургъан шынжырны кесип, атасын кӱутхарып къайтады. Бир жол а, Ногъайдан жылкы сюрюп келе, иелери ызларындан кыыстау тюшюп, ала бла уруш эте, Жанхот улу Къарачай бла Малкъар ортасында ёлгенди.

Андан сора кыылыч батыр Бахсанукъгъа жетеди. Ол Бызынгыда бий эди. Малкъарда, Россейде да атлары айтылгъан эки сыйлы тукъум Орусбийлары бла Суююнчлары андан жайылгандыла. Бу адамгъа уа кыылыч къачан, къалай тюшгени белгисизди. Алай кыылыч Бахсанукъда болганыны юсюнден

Алай бла жаш баргъан жеринден сыйлы саугъа бла къайтады. Бахсан аузуна кирген кёп жауну башын да тайдыргъанды аны бла. Биринчи къатыны ёлгенде уа, башында сагъындыкъ, ол Жанхотланы къызлары болгъанын, къылыгъны жангыз къайынына береди.

Къамгъутбий экинчи къатыннга Гошаяхны алгъан эди. Аны бла да кёп жашаялмады. Къадаары алай болду да, ауруп ёлюп кетди. Тырнауузну баш жанында асыралгъанды. Ол ёлгенде, адамла анга кешене ишлегендиле. Ол бююнлюкде да сакъла-ныпды. Шахардан бираз ёргеракъ баргъанлай, сол жанында дуппурда, тегерегин да къайын, нарат терек, басып, тышы тытыр бла акъланган кешене-ни кёрюрге боллукъду.

Бахсан аузун бийлерге суйгенле бурун заман-лада да аз туйюл эдиле. Алай таулула ата-баба жерлерин къаты сакълагъандыла, кишиге да бер-мегендиле. Къонакъча келгенге ариу тюбегенди-ле, аман акъыллыланы уа, жерлерине, мюлклери-не сугъанакълыкъ этгенлени уа къыра бергендиле. Къамгъутбий да кеси заманында туугъан жерини кертти къалаууру эди. Ол ёлгенден сора да, душ-манла келселе, адамла кешене аллына барып: «Тур, Къамгъутбий, бизге боллукъ болгъанды, Бахсан ау-зу жау аскерден толгъанды», -деп кыгчырып, аны чакъыргъандыла. Ол а, атына да минип, къабыр-дан чыгып, къамасы бла душман аскерни кы-рып, кешенеге къайтып болгъанды. Бир кере уа биреулен ётюрюк айтып кыгчырады. Хар заман-дача, жигит атына да минип, къылыгъын да кыы-нындан чыгъарып, кешенесинден чартлап чыгъ-ады. Тегерек-башха къарайды, алай душман ада-

Биягъы кюн таякъчыгъы уа, къартны кёз аллы бла ёте, энтта да бетни жангыртды, башха сурат кёргюзтдю: Кенг арбазда уллу той барады. Тюе-клерине жан сала, тал чыбыкъ санлы къыз къобуз согъады. Жашла, Османны хайнугуча, «Асланбий-де» буруладыла. Жырчы орайданы тартады:

– Эй, келин келди, туругъуз,
Тепсегиз, жырлагъыз, кюлюгюз.
Насыпдан толсун юйюгюз,
Бу кенг, ариу арбазыгъыз!

Орта бойлу эр киши уа, бозадан топпа-толу гоппаны да алып, алгъыш этеди:

– Женгил аякълы, бал тили бол!

– Намыс, адет сакъласын сен баргъан жол...

Мен муну къайда эсе да кёргенме. Ол айты-ла тургъан сёзлени да билеме. Ала да белгилидиде манга, кенг арбаз да. Къачан болгъан эди ол? Бу-сагъат эсиме тюшюрейимчи.

Алай заман къалмагъанды. Къарт солууун терк-терк алып тебиреди. Тауусулгъанды аны ичер сууу, солур хауасы да. Узакъ жолгъа тебирегенин ангы-лагъанды энди ол.

Дагъыда сурат кетди да, къартны кёз аллына жангысы жетди: Аркъаларын юйню къабыргъа-сына тиреп, ынна бла аппа олтурадыла узун шин-тикде. Ала, мингле бла булбулла жырлагъанча, зи-кир айтадыла. Ла, Иллаха, Иллаха.

Гитче Мухамматчыгъ а аланы сёзлерине кю-шулургъа кюрешеди:

– Аппа, мен да айтама.

– Сен орамгъа бар да, сабийле бла ойна.

– Угъай, мен ары кетсем, сизге уа ким къарарыкъды. Андан эсе, жомагъыма тынгылагъыз. Билемисиз, къоркъакъ жашчыкъ эмегенни къалай алдагъанын? Аны манга амма юйретгенди.

Къартла, бир бирге къарап, жылы ышардыла.

Кёзлерин бир бирден алалмай, кёп турдула. Тынгылауну аппа бузду:

– Тур, къарт, заман болду кетерге. Сени сакълайбыз мында.

– Алай теркми? Къууаныргъа окъуна жетишаламдым да.

Нечик къысхады бу дуня! Аны ангылагъынчы кетерге тюшюп къалады да...

Алтынчач а, къая чукуйларын ахыр кере къызарта, таула артына ауа тебирегенди. Кёп жылладан бери аны жа рыгъын кёрюп тургъан кёзле шош жабылдыла. Огъесе башха сагъышларымы болур эдиле ахыр заманы жетген къартны?

Мен ары барама. Атам, анам болгъан жерге. Эгечим, къарындашым да андадыла. Сора кёп жылланы таймай къатымда тургъан нёгерим. Ала мени сакълап турадыла-тауусулмазлыкъ дуняда.

Жюреклеге сууукълукъ кийире, къалтырата, арбаздагъы парий, башын да ёрге кётюрюп, узун созуп, ачы-ачы улуду.

Кечени къарангысын жарытыгучу жулдузчукъ, жеринден юзюлюп, аламда жаннган ызын къоя, кёзкёрмезге ташайды. Бир адам – деу дуня – суууду, кюннге ёрледи.

ла. Къамгъутбий: «Мен муну ёлюмден къутхарып, бу уа мени жолума барыргъа къоймайды. Бошдан айта болмазла, жиляннга игилик этсенг да, ол сени къапмай къоймаз деп. Урайым да, ёлтюрейим», – деп къамасына узалады. Болсада ёлюмден да кесим къутхарып, дагъыда жанын къалай алайым деп, ол акъылны къояды. Сора атын башха жанына буруп, кетер умут этеди. Алай жилянн биягъыча атны аллына сюелип тохтаиды.

– Тоба, Астофируллах, бу алаамат, бу сейир неди? Энди мынга не амал этейим?– деп жаш жиляннга аралып тохтады.

Ол а бираздан къаяла таба сюркелип тебиреди. Арлакъ бара да, атлы уа келе болурму дегенча, башын буруп, ызына да къарай.

– Тейри, бу мени къайры эсе да чакъырады, шо, не боллукъ эсе да, не бла бошаллыкъ эсе да, ахырына чыкъмай къоймам,– деп аны ызындан тебирейди.

Азмы, кёпмю бардыла, ала бийик къаягъа жетедиле. Атлы тохтаиды. Жилян а бираз ёрлейди да, дорбун деп да туююл, былай бир тешике кирип кетеди. Жаш а, бу не бла бошаллыкъды деп, къарап турады. Бираздан тешик ичинден темир-къанжал зынгырдагъан тауушла эшитилдиле. Сора чартлап бир зат тюшеди. Къамгъутбий аны сермеп алса, ол а къылыч. Башында айтханыбызча къулакълары алтындан, аузу уа акъ темирден. Энди эркинсе жолунга барыргъа дегенча, жилян андан сора кёрюнмеди. Жаш къылычны къынындан чыгъарады да, къатында терекни бутагъын сермейди. Жетер-жетмез кесип атады.

лын орман болгъан бир ариу талагъа чыгъады. Агъач кыйырында бир уллу эмен терекни тюбюнде тохтайды. Атын кютерге бошлайды, кеси да жол азыгъын ариу кыйртишге салып, ауузланып тебирейди.

Бираздан агъач ичинден шыбырдагъан, сызгъыргъан къатыш сейир таууш эшитеди. Сора трупп, ол таууш таба тебирейди. Узакъ да бармай, бир терен чунгур кѳредиди. Аны ичинде уа – уллу жилиан. Сейир-тамаша болуп, жаш анга бираз къарайды. Чунгурну къабыргъасы бла жилиан ѳрге ѳрлей келеди да, башына жете баргъан жерде уа ычхынып, артха жыгъылып кетеди. Андан чыгъаргъа адыргы этеди, алай болалмайды. Башына жете келгенлей, жыгъылып, тюбюне барып тиеди. Къамгъутбий аны алай этгенине къарайды, сора анга болушур акъыл этеди.

Жаш жигитледен бири эди. Жилианны уллулугъундан къоркъмады. Къолунда къамичиси бар эди да, жилиан ѳрге чыгъа келгенде, аны кыйырын анга узатды. Жилиан къамичиге илинеди. Ол заманда жаш аны тартып ѳрге чыгъарады. Сора ашагъан жерине къайтып, жол азыгъындан къалгъанын хуржунуна жыйып, атына минейим дегенде, жилиан муну аллына сюелип тохтайды. Жаш бирси жанына бурулуп кетейим десе, жилиан биягъы аллына чыгъады. Ары бурулса – ары барып, бери бурулса – бери келип, жашны жибермейди. Къалай болсада, жаш ары-бери секире кетип, атына минеди. Алай болгъанлыкъгъа бу затдан къутулалмайды. Жилиан атны да аллына сюелип къалады. Сюелген заманында атлыдан бийик окъуна болгъанды. Адам, жилиан да бетден-бетге къарап тохтайды-

МЕНИ ТАС БОЛГЪАН ЖАННЕТИМ

Эр киши бла тиширыу кенг жолну эки жаны бла барадыла. Тиширыу, кёз къарамын да алгъа атып, анда аны бир ахшылыкъла сакълагъанча, терк жетмесем а къурлай къаллыкъма дегенча, башын да ёхтем тутуп, жанындагыы адамгъа да эс бурмагъанча, ашыгъышлы атлайды.

Эр кишини чачына аз акъ ура башлагъанды. Аны жюрюшю сабырды. Энтта да биреулен келикча, артха бурулуп, ызына къарай-къарай, барады.

Бираздан ала эки жол айырылгъаннга жетдиле. Сора бир-бирге къарап, сюеледиле. Жууугъуракъ болур ючюн эки жанындан да бир жангыз атлам окъуна этилмеди.

– Сен иги сагъыш этдингми? – деди эр киши.

– Хау.

– Да, тауусулупму къалгъанды айтыр сёзюбюз?

– Къадарыбыз бир болмаса, сёзден не хайыр.

Алыкъа кеч туююдю, башха жол табайыкъ, жангы насып излейик, – деп, тиширыу баргъан жаны таба терк-терк атлап кетди.

Эр киши уа тиширыуну ызындан иги кесекни къарап турду, сора, терен ахтынып, бир тас болгъан затын излегенча, терен сагъышха къалды:

Кезиуден-кезиуге ол бек жигит тау бийледе бола тургъанды. Эрттегили жырда айтылгъаннга кёре, Абайланы тайпокъ къазанлары къайнай тургъанлай, Азнаур сарыкъулакъ бла жангыз бир тартханлай, ол тагъылып тургъан шынжырны юзгенди.

Ол алаамат къылыгъчы хапарын эшитип, сатып алыргъа, болмаса уа урларгъа деп окъуна, узакъ жерледен кёпле келе тургъандыла. Болсада тауула аны бир тюрлю мюлкге, харакетге алышмагъандыла. Кёз гинжилеринча сакълагъандыла.

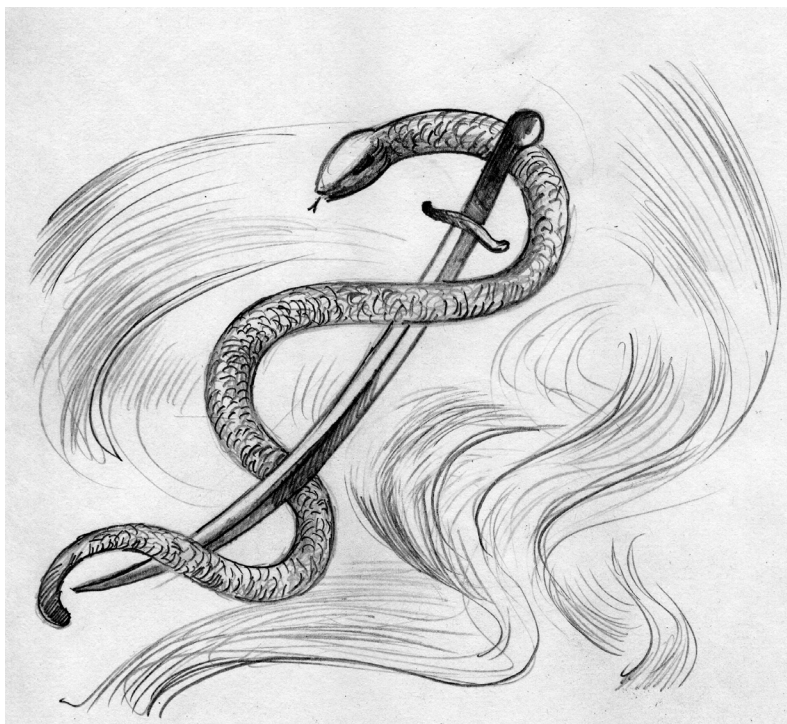
Бу алаамат къылыгъч Малкъаргъа къайдан, къачан, къалай бла тюшгенини юсюнден былай таурух жюрюйдю. Бурун заманлада Бахсан ауузунда Кърымшаухалланы Бекмырза бий жашап болгъанды. Аны төрт жашы бар эди: Къамгъутбий, Элбуздукъ, Къаншаубий, Гелястан. Аты айтылгъан Гошаях бийче аланы келинлери эди. Келинлери десек да, алгъа бирлерине эрге чыкыгъанды, ол ёлгенден сора уа экинчисине эрге чыкыгъанды, андан сора уа – ючюнчюсуне.

Гошаяхны сабий къызчыкълай урлап, Бахсан ауузуна Къамгъутбий келтирген эди. Ол ёсюп, улу болгъандан сора къатыннга алгъанды. Алай таурухда жюрюгеннге кёре, аны ары дери да биринчи юйдегиси болгъанды. Ол а биз башында сагъыннган Жанхотланы Азнаурну тамата эгечи эди. Ала бирге кёп жашамагъандыла. Сабийлери болгъунчу окъуна тиширыу ауруп ёлгенди.

Юй бийчеси сау заманда Къамгъутбий къайыпларына Малкъаргъа къонакъгъа бара тургъанды. Бир жол анда жумушун тындырып, ызына къайтып келе, ингир ала, ёрге жаны тик къая, энишге жаны къа-

ЖИЛЯННЫ САУГЪАСЫ

Бурун заманлада Малкъарда бир алапат кылыгч болгъанды. Темирни, сапынны кесгенлей кесгенди. Акъ темирден ишленгенди, къулакълары алтындан болгъандыла, узунлугъу уа – беш къарыш. Аны ючюн анга «Алтынкъулакъ» дегендиле, «Сарыкъулакъ» деп да айтхандыла. Ала экиси да бирдиле.

«Экеулен – эр киши бла тиширзу – бир къауум заманны бирге келе келдиле да, экиси да эки жанына бурулуп кетдиле. Нек болду ол алай?..

Жашау жолум ёмюр таууму башына чыгып, андан энишге тебирегенди. Ким биледи, энди аны ахыры къалайда болур, ол къачан тауусулур? Ары дери мен санга жолугъургъа керекме. Бир къысха заманчыкъгъа окъуна. Учхан жудуз кьойгъан ыз чакълы бир кезиучюкге окъуна. Алайсыз, кертиси бла да, тынчлыкъ жокъду манга бу дуняда.

Экибиз бирге тубесег а, кёкюрегиме да къатты къысып, сен солугъан хауа бла энтта да бир кере солуп, мен уппа этиучю кезлеринге да къарап, алай насыплы болурма..

Ызы бла сенден кечгинлик тилер эдим: билирге керек болуп – билалмагъаным ючюн, айтырыгъымы бла этеригими заманында этмегеним ючюн.

Дагъыда сенден кечгинлик тилер эдим, менден насып сакълай оздургъан ол ариу жашлыгъынг ючюн. Жукъусуз ашыргъан, тауусула билмеген сууукъ кечелеринг ючюн. Сенсиз къуралмагъан жашаууму юсюнден айтыр эдим санга. Аллах берип тургъан насыбымы кърмей, билмей, аны сакълаамай, узакълада, бийикледе ариу жулдуз изледим.

Ариу жулдуз – сууукъ жулдуз, ачы жулдуз. Андан кюйдюм, юшюдюм, насып излеучю жүрегим сынды, ууалды, чачылды, жер бла тенг болуп, букъу болуп къалды. Мен нечик терс эдим, къалай сокъур эдим ол заманда.

Энди чал башым бла къайтып келгенме сени излей ызыма. Заманны артха бурургъа, мурат эте. Алай, къайда эсенг да, жокъса, табалмайма. Жел къуугъан жауунча, думп болуп къалгъанса. Билген, кърген да жокъ, мени мудах сүймеклигим, къыш чилледе от жылыуум. Къайда эсенг да, берманга бир белги.

О, Аллах! Жаз башыбыз тауусулупму къалгъан болур бизни? Жулдузланы, ариуларын сайлай, алгъын заманладача, бир бирибизни къучакълап, олтурмазбызмы энди ай жарыкъ кече? Огъесе тенгиз толкъунларын жутханча, заман жылларыбызны тауусупму тура болур?

Алай болса окъуна, билеме, аз-кѣп эсе да, алыкъа барды алда жашау. Къадар бизни бош алай айырып къоймаз, берип ол бизге энтта да бир онг, болурбуз биз алыкъын бирге. Мен ышанама, кечерсе деп да ийнанама. Сенсиз, кюз артыча, мудахды жүрегим. Кюн таякълары, булутлагъа батып, къуруда жауун жаугъанлай турады.

Ыраннга жанларындан неда башындан тюшерча онг жокъду. Ызыма жалаңда миннген жолум бла къайтырыкъма. Аны да тохташтырдым. Сора къаманы жерине такъдым, экинчи – жамычыны сюеклени юслерине жапдым. Ташла жыйып, отоуну эшигин къаладым. Къурандан билген сураларымы окъудум. Ызы бла энишге тюшер къайгъыгъа кирдим.

Онг къолума жютюрек таш алдым да, тюше баргъаным сайын, агъач чюйлени сындыра бардым. Башына чыгъа туруб да тынч туююл эди. Тюше туруб а бек къыйналдым. Къошха уа, арып талып, суу-салам болуп жетдим.

Къойла уа кеслери келип тура эдиле. Негерлерим: «Этинг-бетинг да кетип, не болгъанды санга?» – дедиле. Зат айтмадым алагъа да. Бююннге дери аны бир адамгъа да билдирмегенме.

рукъ болуп, не затынга чыгъа эдинг бери? Не уа суюк адам ёлтюрюп сен къачан кёргенсе», - дей, кеси-кесиме кёл этдиреме. Жууугъуракъ барып, тапчаннга иги да тюрслеп къарайма. Къарасанг да алайгъа къара: тапчанда экеуленни суюккери бар эдиле. Ала, баям, жаш бла кызы болур эдиле. Бири-ни суюккери экинчисиникинден узунуракъ эдиле да, андан келдим ол оюмгъа. Ким биледи, ала не заманны адамлары болур эдиле? Къачан жашагъандыла мында да? Бери да не кыйынлыкъдан къачып келгендиле? Ахырлары да къалай бла бошалды?

Ахыр соруугъа жаууап излемесе да боллукъ эди. Ахырлары къалай болгъалары кёрюнюп тура эди. Терен сагъышлы да болуп, тышына да чыкъдым, башындан энишге да къарадым. Итлерим кетмей, къая тюбюнде сакълап тура эдиле. Ыранны къалгъан жерин да тинтейим дедим да, ачыкъ жеринде, бийиклиги былай бир къулач бла жарым болур эди, бир жаны да, сюрме бла жонулгъанча, сыйдам ташны эследим. Къатына жете башлагъанымда, башындан эки-юч къанатлы учдула. Быланы мында уяла болур деп къарасам, ташны башында уа чунгур къазылып, аны ичинде уа – суу.

Уя да кёрмедим. Чунгурчукъну уа ол адамла ишлеген болур эдиле. Аш-азыкъларына жауун суу жыяр муратда.

Дагъыда мен ол ташда бир затха эс бурдум. Аны тюз жанындан узунлукълары бир къарыш чакълы болгъан ёресине жырылып ызыкъла бар эдиле. Къол бла ишленген бир ариуу кийик суратлада эследим. Баям, аланы да ол адамла бош заманларында ишлей тургъандыла.

Кёз ачдырмайды бирда. Сен жокъса да къатымда – андан.

Кел, ол къалгъан заманыбызны бирге ётдюрейик. Бир хауаны солуюкъ. Кюн жарыгъына къарап, къууанайыкъ. Эсингдемиди ол биз барыгучу гюлю тала? Ол алыкъа турады алайлай. Жап-жашил кырдыгы, ариу кызыл гюллери. Балли терек да ёседи къатында. Бийик бутакъларын кеннге жайып, жай чилледе салкъын этип, сакълайды ол бизни. Кел, ары барайыкъ. Билеме, сен энтта да сакълап тураса мени.

Жолубузну алай бошамайыкъ. Озгъан кюнле-рибизни эсге тюшюрейик: ариу ай кечелени, кёкню бийигинде жулдузланы, ариу кызыл гюл кысымны, сора сени дугъум бетли кёзлеринги. Бир бирни жангыдан къаты суюейик, ёмюрюрюзню ахырына дери бирге барайыкъ.

Сенсиз жангызлыкъ болуп къалгъанды шуёхум. Энди олду мени таймай къатымда тургъан нёгерим. Излейме да, табалмайма сени. Бир белги берсенг эди. Заман жетип къалгъынчы кетерге... Мени тас болгъан жаннетим».

СЮЙМЕКЛИК АУАНАСЫ

Эртте, эртте, талай жыл мындан алгъа, ма бюгюнча бир ариу кюн, терек чапыракъланы шыбырдагъанларына тынгылай, алайда олтурдум.

Жаш эдим, жарыкъ умутларым бла. Кесим да билмей, зат сакълагъанча бираз турдум. Ингир ала жууукълашды. Кюн да таула артына ауа, ахыр таякълары бла къаяланы тѣпелерин къызарта башлагъанды. Юйге кетер акъылда ѳрге тургъанлай, сени кѳрдюм. Юсюнде акъ жыйрыгъынг, тюз да жаз башы гебенекге ушаш. Аякъларынгы да бир женгил ала, жарыкъ макъам да айта келе эдинг. Артда билдим, сен ол кюн окъуугъа тюшгенинги. Кѳргенимлей окъуна жеримден тебалмай, аралып, ырмах болуп къалдым. Мени уа къатыма келгенден сора эсединг, ышарып, терк-терк атлап кетдинг.

Хар кюн сайын келе эдим сени кѳрюр умутда алайгъа. Узакъдан элесем да, сѳлешалмай кетип турдум. Бир жол а базындым, сакъладым, кѳргенимлей окъуна аллынга чабарыгъым келди. Болаалмадым, санларым къымылдамай, аякъларым жерлеринден тепмедиле, келе тургъан жолунга къарагъанлай къалдым. Сен а жууукълашдын да, къарамынгы да жерге ийип: «Мен Зухурама», – деп къолунгу узатдын. Тюшюмде сунуп, насыбыма ийнаналмай турдум.

Биринчи тюбешиуюбюзню юсюнден кѳп сагъыш этген эдим, алай бир зат да эсиме келмедиле. Жаланда жашагъан жеринге дери ашыргъан эдим.

урулуп тургъан агъач чюйлени эслейме. Тийип кѳреме. Алыкъа къатыдыла. Эмен агъачха ушайдыла. Ол а чиримей кѳпге дери турады.

Алагъа илине, сюркеле башына чыгъама. Андан бери кѳп жыл озгъанды, алай ол кюнню эсиме тюшюрсем, бюгюн да бутларым къалтырайдыла: ол къыйын жерге нек ѳрлеген болур эдим деп. Къалай алай болсада, башына чыгъама.

Ыранны аллы ариу къыртыш, къаягъа тирелген жаны уа дорбунду. Аны бир жартысы ташла бла ариу къаланыпды, терезеси уа жокъ. Эшиги дорбун жанындады. Ичине киреме. Къарангыды. Бираз кѳзлерим юйренгенден сора, анда болгъан затланы элей башладым. Узунлугъу беш, энине да бир юч атлам чакълы отоу. Эшикден киргенлей, сол жанында ташдан къаланып от жагъа. Аны юсюнде артыкъ уллу болмагъан, былай бир челек суу сыйыныр багъыр чоюнну эледим. Берлакъда уллу таш. Аны юсюнде уа эки чѳмюч бла тѳрт-беш агъач къашыкъ. Отоуну теренирагъында уа къара жамычы жайылгъан тапчан. Къабыргъада да бир къара жамычы бла къама тагъылыпдыла. Къаманы къолума алдым. Сабы сюекден. Сюек сап къамала дейдиле алайлагъа. Сууруп къынындан чыгъардым. Узунлугъу эки къарыш болур эди. Темири иги темир, алыкъа тот къонмай тура. Тапчаннга олтуруп къамагъа бир иги къарайым деп алайгъа баргъанымлай, тапчанны юсюнде – адам сюекле... Аланы кѳргенимде, чач тюклерим, ѳрге туруп, элтир бѳркюмю отоуну башына жетдирдиле.

Бираздан эс жыя: «Ай, хомух а, жанынг чыгып, ахынг кетип къала эди да. Аллай бир къоркъу-

Бир жол кыошдан 5-6 кыгчырым кенгиракъда, кыойланы кюте тургъаныбызлай, болгъанны къара туман басып, кыапша-къарангы болады, сакъ жауун жаууп тебирейди. Маллагъа жанлы зараны жетер дейбиз да, бёрю уа аллай заманда чабаргъа бютюн да ёч болуучуду, кыойланы кыошха сюробиз. Сакъ болургъа да кюрешген эдик, алай ууакъ аякылыланы жыйырмагъа жууугъу жетмей кыайтабыз кыошха. Танг белги бергенлей, мен аланы излерге чыгъама.

Кыолума кыауал алама да, жолгъа тебирейме. Эки парийибиз бар эди Жетер бла Тутар деп, ала да ызымдан келедиле. Таулада ары дери да айлана тургъанма. Алай бу жанында уа биринчи кере болама. Аны ючюн болур, баям, «Таудан тау ариу» деген нарт сёз да эсеме тыше, тегерек – башха тюрслеп кыарайма. Кыойланы уа эслеялмайма. Кюн ортагъа былай бир тик, бийик кыаягъа жетеме. Кыаягъа угъай, кыалагъа окъуна ушайды ол а.

Кыарай кетдим да, башына жете баргъан жеринде ыран эледим. Аны кыаягъа жетген жанында кыаланган ташланы кёрдюм. Бу бийикликде уа ким юй, кыош салгъан болур деп, сейир этдим.

Атам айтычу эди, эки бармагъынг бла тёммегинги тартамсанг, кыаялагъа кире турма деп. Ол да эсеме тышдю. Тюз алай этамсам да, эркин ёрлеп барама. Итлени да алайда кыояма. Ыраннга жетерге бир жыйырма атлам чакылы кыалгъанда, баш жаны дорбун халда бери аума болады. Алайда олтуруп, бираз солуйма. Ёрлеген жериме кыарасам, бир да болмагъанча бийикди.

Энди андан ары уа кыалай чыгъайым деп тургъанымлай, атлаууч халда кыая жарылгъанына

Сен шахарда кийим тикген усталыкъгъа окъур-
гъа деп келген эдинг. Къыз нёгерлеринг бла фатар
тутуп, жашадыгъыз. Ол усталыкъ эрттегили мура-
тынг болгъанын да айтычу эдинг. Биринчи тик-
ген кёлегинги да манга саугъа этип. Ол бюгюн да
сакъланыпды.

Мен аскер къуллугъуму бошагъандан сора ша-
харда къурулушчу болуп, ишге тохтадым. Таш
къаларгъа, юй ишлерге итиндим. Эки узакъ эден
келип, бир бирге алай тюбедик. Къалай насыплы
эдик биз ол заманда!

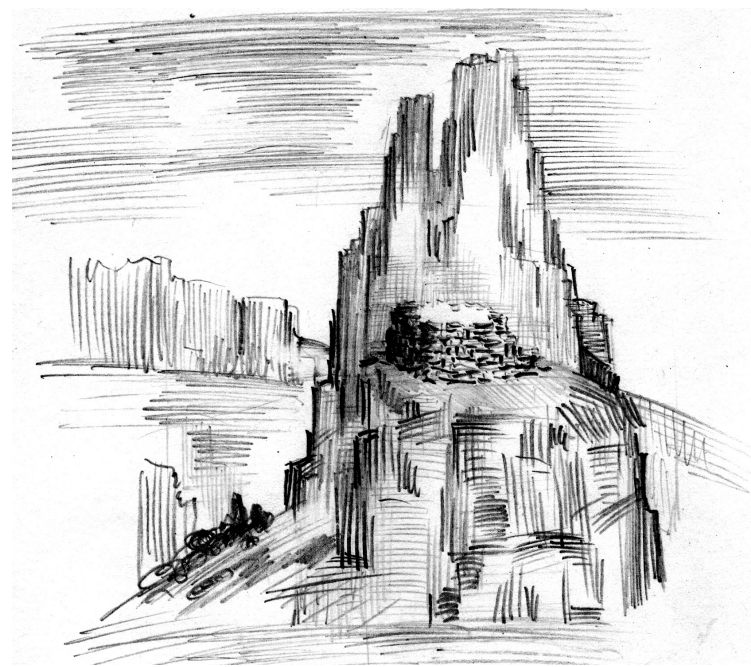
Кёп заман озду биз айырылгъанлы бери. Мен
а сени унуталмайма. Унутхан да къалай этей-
им. Къыш кече жылытхан от жагъаны жылыуун
къалай унутхун. Сен къарангы кечеми жарытхан
айым эдинг. Бюгюн да мингле бла адамланы ара-
сында бир къарагъанлай танырыкъма. Кёзлерими
къыссала окъуна солугъан тауушунг бла билirme.

Арабызда улуу суймеклик болгъанлыкъгъа, къа-
дар кесича оноу этди. Сен арлакъда жашау къура-
дынг, манга да башха жол бла барыргъа тюшдю.
Ортабыз артыкъ узакъ да туююл эди. Болсада алай
бир заманны ичинде жангыз бир кере окъуна жо-
лукъмадыкъ да, узакъдан окъуна бир бирни къарап
кёрмедик. Не тюрлю къадарыбыз бар эди бизни.

Эсингдемиди бир жол паркга баргъаныбыз?
Байрам кюн эди, адам да кёп. Къолларыбыздан да
тутуп, аланы да силкиндире-силкиндире, жол бла
ёрге барабыз. Нек эсе да, хар тюбеген бизге къа-
рай эди. Ол эки къартны айтханын а унутханмы-
са? Бара тургъан жерибизде тохтатып, кимле бол-
гъаныбызны да соргъан эдиле да? Артда уа ызы-

ЫРАНДА

Ай, антсыз болмагъын сен, къарайма да, къо-
ярыкъ туююлсе. Къадалгъанса да, онгуму алгъан-
са, алай эсе, хапарыма тынгыла. Кёп жыл мын-
дан алда, сенден да жашма. Къарыуум билекле-
риме сыйынмай, алай. Кючюмю къайда, къалай
сынайым деген заманчыгъымды. Ючеулен болуп
тау жайлыкъда къойла кютебиз кезиу-кезиу: экеу-
лен малла бла, бирибиз а къошда. Ол ашха, суугъа
къарайды, къошну сакълайды.

анды. Хакъларын да, жарсытмай, этген келишим-лерине кёре төлеп тургъанды. Къойларыны санына уа жыл сайын онла, жүзле угъай, мингле бла къошулгъанды.

Ол къадар малгъа иги кесек мал аш да хазырларгъа керек эди. Аны да Бажыган тийишлисича тындырып тургъанды. Алай асламысында къойларын жаз башына къауданда чыгъаргъанды.

Бир жыл март айы тауусулургъа Бажыганны мал ашлары бошаладыла. Ариу кёк кырдык урады. Къойла отлай, кеслерин тойдуруп тебирейдиле. Бажыган, малларым жазгъа чыкъдыла деп, къууанады. Алай, билмей тургъанлай, кюн тюрленеди. Къалын кър жауады. Боран этип, эки ыйыкъ чакълы турады.

Бажыгъан, жоргъасына да минип, мал аш излей, кёп жерлени къыдырды. Болсада бир чёп окъуна табалмады. Ким несин бераллыкъ эди. Тёгерекдеги малчыла да тюз ол халда эдиле.

Къайтып келди добрачан бай юйюне. Къойлары бир бири жюнлерин ашап, терилерине дери ачып тура эдиле. Аны кёргенде, Бажыган юйюне кирип кетеди да, эки уллу чемодан бла бир ахчаны чыгъарады да: «Сизден мен кёрген буду да, магъыз ашагъыз!» – деп ахчаны къойланы алларына төгеди. Харип малла андан тойгъанмы этерик эдиле. Ачдан, сууукъдан къырыладыла.

Аны кёрген Бажыган юйюне от салады, сора кеси кесин керех бла уруп ёлтюреди. Ныгъышда бу хапарны айтхан киши: «Мен да алайда болгъанма, юй кюйген жерге да баргъанма, андан къалгъанны да кёргенме. Андан бери ол тийрелеге Бажыган деп айтадыла», – дегени бла хапарын бошагъан эди.

быздан кёп къарап турдула. Баям, ала да кеслеринде болгъан бир озгъан, ариу затларын эсгере болур эдиле.

Жаныуарла тургъан жерге къайтдыкъ да, сен а маралла тургъан жерде буруудан къолунгу узаттып, бирини башын сыладынг. Ол да сенден кеслерин алмай, къарап турады да. Мен а къолунгдан тутуп, алайдан алып кетдим. Кесимден башха, маралмыды, адаммыды, санга кърарарын суймедим.

Хар зат да алай тап эди. Бар эди суймеклик, ариулукъ, жашлыкъ. Заман озду, бизге уа не къалды? Жашлыкъ кетди, ариулукъ да аны бла бирге. Узакъгъа кетдиле экиси да, энди алагъа артха жол жокъ. Суймеклиг а, мени тас болгъан суймеклигим? Ол жара къойду – жюрек жара, къаллай бир эсгере барсам да, алай бир ачыта баргъан жара.

Мен акъсакъалгъа сордум: «Неди суймеклик жара?» – деп. «Аны заман сау этер», – деди ол, кёз кърарамын узакъгъа ата. Да сора заман оза баргъанлыкъгъа, жюрегим бекден-бек нек ауруйду да?

Мен сени унутайым, эсимден арталы да кетерейим дедим. Болалмадым. Айтчы, кюнню таягъыча таза, суйген жашны муратыча ариуну къалай унутхун! Къум тюзледе жолоучу сууну кюсегенлей, сени бюгюн да алай излейме.

Къолларымы жайып, суймекликни аллына чапдым да... къучагъымда ауанасы къалды... Суусабымы къандырайым деп, кезлеуге ийилдим да, аны уа суу думп болуп къалды. Ай, къадар, къадар, сен не тюрлю буйрукъ этдинг манга.

Ол кюн биз кеч айырылгъан эдик. Сени жашагъан жеринге келдик. Къолларыбыздан да тутуп,

кёзлерибизни бир бирден айыралмай талай сюелдик. Жюрегимде болган айча, кёкча, жулдузлача суймеклигим санга айтама дедим да, тамагыма бир тутул тирелгенча болдум, тилим тутулду, аузумдан сёз чыгаралмай кьалдым. Адыргы этдим, кюрешдим. «Мен сени сюеме, – деп айтыргыа изледим. – Кел, жашауубузну бир этейик, бирге байлайыкь. Аны жолунда бирге барайыкь. Кьатымда сен болурунгу сюеме». Мен аны санга айталмадым.

Сен а бираз тынгыладынг да: «Сёз керекмейди, кёрюп турама. Мени жюрегимде да сенсе», – деп юйюнге кьачып кетдинг.

Андан бери кёп заман озду. Кьыйналган, кьуаннган да этгенме. Алай хар зат да кьалай эсе да кёзюме урунмай, жел ургъанлай, думп болуп кетгенди. Ол кюн а мени бюгюнча эсимдеди. Кёз алымдан бир да кетмейди. Сен юйюнге чабып кетдинг, мен а ызынгдан кьарап кьалдым.

Окьууну бошагъандан сора, санга элинге барыргыа керек болду. «Терк окьуна ызыма кьайтырыкьма», – деген эдинг. Алай сенден эсе хапарынг алгыа жетди. Ананг кьоймай эрге бергенди дедиле. Аны эшитгенде жюрегим бир бек ачыды. Кёкюрегиме бир уллу бичакь чанчылганча болдум. Алай ачыу этдим, башымы кьабыргыагыа туйсем да кесиме жер табалмай эдим. Не этерге билмедим. Чабама дедим да, кьайры? Жарсыууму айтайым дедим да, кимге? Жаланда сен эдинг мени жангыз шуёхум, таянчагыым. Сени да менден сыйырдыла. Жарыкь кюнюмю кьарангы этдиле.

Нек болду алай? Суйген мен этдим, ийнаялаган а – башха. Мен кесим кьараргыа керек

угъай – добрачан бай. Добрачан бай деп таулула уа кимге айтханлары а билемисе?

Таулула добрачан бай деп жюз мингден артыкь малы болганнга айтхандыла. Ногъайдан бересинде алай бай болмагъанды дейдиле. Биз хапары айтхан а кьойла тутханды. Тюз кёзлерине дери жюн басып, алай жюнюлю малла болгъандыла.

Бажыгъанны эки кьатлы уллу, ариу юйю да болгъанды. Мияласы кёп эди да, анга «Бажыгъанны мияла юйю» дегендиле. Юйюрюню юсюндена хапарчы абери айтмаган эди. Баям, биле болмаз эди. Неда юйдегисими жокь эди.

Муну кёп жалчысы да бар эди. Ол алагыа аман болмагъанды. Ашларына, сууларына иги кьарагы-

БАЖЫГАН

Сен Бажыганны хапарын билемиса? Угъаймы? Аны юсюнден бир жукъ да эшитмегенмисе? Да сора тынгыла. Мен хапарын айтайым.

Кёп жыл мындан алда Мухолну ныгышына баргъан эдим. Бийик суу жагда, кюн туушда олтуруп, ёмюрледен бери таркъаймай келген черекни ташны элтип, ташха ургъан тауушуна да тынгылай, кюннге сюеклерин кыздыра, малкърлы акъсакъалла кёргенлерин, эшитгенлерин кезиукезиу айта эдиле. Бу хапарны да мен анда эшитгенме. Аланы сейир хапарлары эсимде къалгъандыла. Къошхан, къоратхан да этмей, эшитгенимча айтайым.

Прохладнадан ётюп, Дагъыстан жанында къыйырлары кёрюнмеген жайлыкъла, къышлыкъла бардыла. Алайгъа шёндю Бажыган дейдиле. Бурун аты уа башха эди. Алгыннгы къыралыбыз СССР-ни кезиуюнде окъуна таулу мюкле анда мингле бла къойла тутхандыла. Эрттенликде малла, къойла кюте барсала, ингир алагъа Хазар Тенгиз (Каспий) кёрюнюр жерге жетгендиле. Анда жиян бек кёпдю. Адамлагъа да тийген болурла, алай маллагъа хата келтирирдена къалмагъандыла.

Революция, Совет власть деген хапарла бу тийреледе айланнгынчы, ол жерде Бажыган деп бир бай киши жашагъанды. Бай дегенде да алай бош

эдим сени кёзлеринге, чачынгы сыларгъа. Алай хар зат да терс жанына тюрленди.

Билмей тургъанлай келдинг да, жүрегимде суймеклик от тиргиздинг, – жазгъы кюнча бетими жарытдың. Сора чачымы сылаучу эрттен аяз кирик думп болуп кетдинг, кёкдеча жарыкъ жулдузум.

Нени сакълай эдим мен? Не зат тыя эди? Сени суйгенинги биле тургъанлай, нек ашыкъмадым насыбыма? Юйюме келтирип, нек жарытмадым жашаууму? Къадар а аны дертин жетдирди манга. Энди уа сынсыйды жүрегим, улуйду. Огъесе жылла бла сени ашырып, тамбла уа тюбешип – алаймы жашаргъа эди умутум? Угъай. Да сора заманында юйюмю нек жарытмадым сени бла?

Угъай, алай болур амалы жокъду. Аллах экибизни бирге болургъа деп жаратханды. Алай болургъа да керекди! Ашыкъмагъыз, тохтагъыз! Бир такъыйкъачыкъ беригиз манга. Хар зат да тохтасын. Терекле чакъмасынла, кырдыкла ёсмесинле, чыпчыкъла жырламасынла. Чучхурлада суула саркъмай, бузлап турсунла. Заман, сен а артха къайт. Мени жашлыгъыма, мени узакъда къалгъан жашлыгъыма. Анда суймеклигим къалгъанды. Мен аны табаргъа, къайтарыргъа керекме. Тилейме сенден, элт мени ары. Жаланда бир такъыйкъагъа окъуна къайтар. Билеме, ол мени кечерикди. Чачындан сыларма, кёкюрегиме къысып жылытырма. Сора таймай жанымда турурча темир шынжырла бла байларма кесиме, къоярма жутуп ичиме. Алтын кюбюр этип, анда сакъларма. Жети тауну башында къала ишлерме суйгениме. Кесим сюеме аны ийнакъларгъа. Тилейме, къайтар аны манга.

ЧАПЫРАКЪЧЫКЪ ШАГЪАТЛЫКЪ ЭТЕДИ

Бирде суйген адамынг, мындан ышаннгылым жокъду дегенинг, бек кюйдюрюр, ачытыр. Билмей тургъанынглай, жүрегинге бичакъ ургъанлай этер, сау болмазлыкъ жара салыр. Ма аллай бир кюйсюз ишни юсюнденди бу хапар.

Эртте-эртте Батырбек бла Мырзабек деп эки шуёх жашап болгъандыла. Шуёхла дегенде да, аллай татлы тенгле, иги сагъан къарындашла да бир бирлерин былай жүрютселе эди деп, адамла сукъланган.

Жашла гитчеликден бирге ёсгендиле, бир элде, бир жерде, къоншуда. Юйлери, къабакъ эшиклери бир бирге къарап. Эрттенликде аладан къайсысы алгъа турса да, кийимлерин жолда къаплай, жукъудан аяза келген кёзлерин да ууа, нёгерине чабар эди. Кёбюсюнде уа жашла кийиз юсюнде бешташ неда ашыкъ ойнай кетер эдиле да, арысала уа, алайда окъуна жукълап къалыр эдиле.

Жашладан бирине жумуш чыкъса, дайым аны къатында шуёху болгъанды. Ёз жууукъларын кёюп, эгечле, къарындашла аллайлары бла къаргъанып тургъандыла. Жашланы ата-аналары уа: «Экисинден бири къыз болса эди, ёсюп, уллу болгъанларындан сора аланы бир юйюрлю этер эдик.

Алай, этер амал жокъ. Хапчюклерин, къазанларын сыртларына кётюрюп, юйлерине къайтдыла. Ол къадар малы бла кетген киши, жарсыугъа, тёрт кюнден элге жангыз бир кёзусу бир къайтды.

Ол замандан кюн биз башында сагъыннган тау чукъуйну башы бла ёте эди. Сора эллиле анга «Ийбакъ белгиси» дегендиле. Андан бери Малкъарда быллай сёз жүрюйдю: «Кюн Ийбакъ белгисине жетген сора да, адамны эки-юч ыйыкъгъа жетерча бичени болургъа керекди».

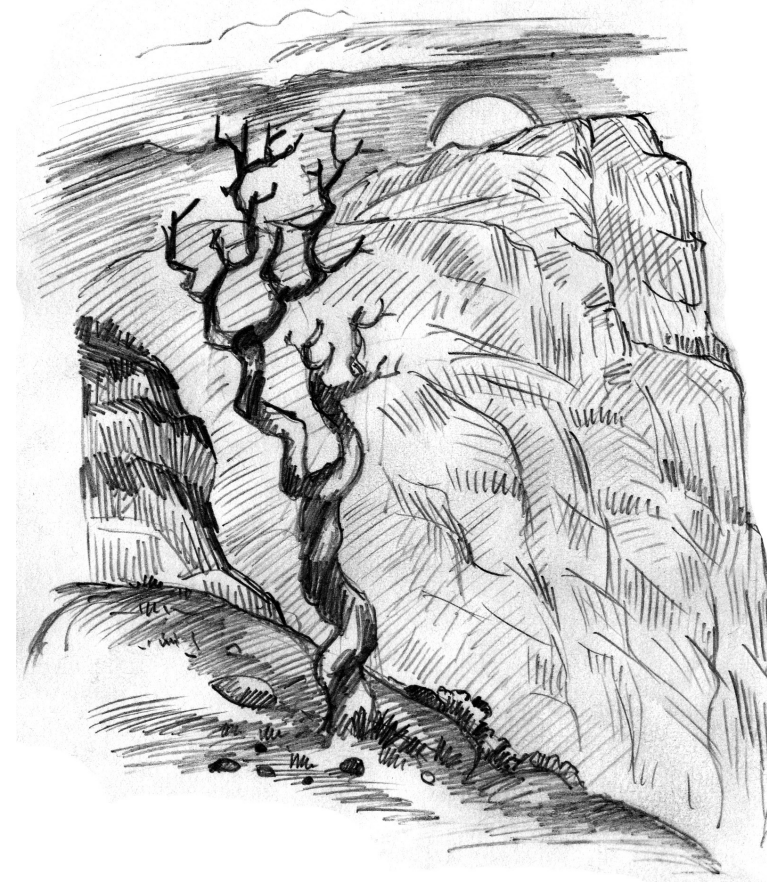
лап тебирейди. Бек алда мамуча ёгюзле, аланы ызларындан тууарла, эчкиле, кьойла. Кюн алай ариуду – кьызыл кьаяланы жылтыратады, адамланы кёзлерин окьуна кьаматады. Март айда хауа бир кюннге беш кере тюрленеди дейдиле. Эрттенликде ойнай, секире отларгъа чыкьгъан кьозула, терк окьуна сууукъ болуп, бузлап да кьалгъандыла.

Малкъарлы киши жалчылары, маллары бла ингир алагъа Бабугент бла Къашхатау арасына жетеди. Мындан тарны бара, жолну онг жанында бир гитче кьаячыкъ барды. Аны тюп жаны гитче дорбунчукьду. Была да алайгъа жетгенлей, кюн тюрленеди. Алгъа жел улуп, сызгьырып, ызы бла кьар жаууп тебирейди. Асыры кьаты борандан, малла кьауум-кьауум болуп, бирер жанына чачыладыла.

Аякъ басханны кёз кёрмей кьалды. Экинчиден а, терк сууукъ да болду. Эр кишиле кюрешелле да, малланы бир жерге жьыялмайдыла. Ийбакъ жангы туугъан кьозучукьну тутуп, кьойнуна кьысады. Сора нёгерлери, кеси да, кьая ырбынга барып, юслерине да эсги кийизлерин, башха болгъан кийимлерин жабып, желден кьардан бугъадыла.

Юч кюн, юч кече, кёз ачдырмай, тохтаусуз боран этгенлей турады. Тёртюнчюсюнде уа ариу кюн тиеди. Тобукьгъа дери жетген кьар асыры жылытырагъандан, адамлагъа кёз окьуна ачдырмайды. Не ары дери, не андан берисинде кюн ол жолдача тутуп киши билмейди.

Ийбакъ кьолуна алгъан кьозучукьдан сора бир жангыз малы да сау кьалмайды. Барысыда бирер жерде бузлап, кьатып тура эдиле. Ол санда мамуча ёгюзлери да. Жарсыдыла адамла малларына.

Эл сукъланырча, таурухлада айтылырча аллай юйюр болур эдиле», – дегенни да айтхандыла. Болсада была жашла эдиле – татлы тенгле. Къыз а арт-даракъда къошулады, жашла ёсюп, хайт деген кишиле болгъандан сора.

Бир жол Голлуну байрамына къоншу элледен жашла, къызла, къартла, сабийле да кёп келедиле. Бар эди аланы араларында бир ариу къыз. Узун бойлу, къара къашлы, къара чачлы, тауда ёсген назы кирик, иничге белли – бир субай! Адамла: «Я раббий, муну юсюнде бир бузгъан заты болурму?», – дейдиле. Жашла, андан кёзлерин аламай: «Къайсыбызгъа кёзю къарар. Бу ариу кимни арбазында ойнар», – дей, аралгъанлай къаладыла. Ол кюн Батырбек аны бла танышхан эди. Къызны аты Жулдуз болады.

Заманны кёпге соза турмай, Батырбек къызны юйюне келечиле ийди. Жулдузгъа уа суйген тенгинден къош къаймакъ жиберди. Ол сыйлы ашарыкъ эди. Аны жашла суйген къызларына ышанган адамларындан ийип болгъандыла.

Келгенлеге къызны жууукълары ариу тюбедиле. «Жаш адамла Голлуну байрамында бир бирлерин сайлагъан эселе, ол буйрукъ болур, анга бизни угъайыбыз жокъду, ыразыбыз. Сиз да, биз да суйгенча насыплыла болсунла, айтхан заманыгъызгъа къызны хазыр этебиз», – дедиле.

Эки жаныны да ыразылыгъы бла Батырбек бла аны суйген къызына айлыкъ неках этилди. Кёп къалмагъан эди ол болжал бошалыргъа. Бир кюн Мырзабек шуёхун жугъутур уугъа чакъырды. Таулада айланып, жашла, жетижыллыкъ жугъутур-

ишлеген кезиуде. Суйреме бла ала тартхан ташланы башха ёгюзле келтиралмагъандыла. Аллай бир мазаллы затла эдиле ала. Ийбакъ ёгюзлери бла бек ёхтемленгенди. Энци къарагъан да этгенди. Ашларын а, жалчыларына да ышанмай, кеси салып тургъанды.

Узакъдан окъуна ыстауатда биринчи ала кёрюне эдиле. Мюйюзлери уа – къучакъгъа сыйырмагъан бир сейирлик. «Ийбакъ, ёгюзлеринг битеу малынгы багъасын тутадыла», – деселе эллиери, ол а ышарып къоюучу эди.

Ийбакъ малын къыш элде тутханды. Жайда уа, союлургъа кереклисинден къалгъанын, ёзенлеге тюшюрюп, андагъы жайлыкълада кечиндиргенди. Анда жер эркин болгъанды, кырдыгы да, не айтдыраса, малланы беллерине жете. Аллай жерледе отлагъан малла, айхайда, кюз артына кеслери кеслерин кётюралмазча эт алгъандыла.

Бар эдиле дагъыда таудан малларын ёзенге элтгенле. Алай Ийбакъ аладан эсе алгъаракъ тигелеп болгъанды. Ким биледи, мал ашы жетмей къалыр депми, огъесе энди къыш кетди, жаз келди дегенденми? Къалай-алай болса да, бу барысындан да алгъа малларын жайлыкълагъа тюшюрюп болгъанды.

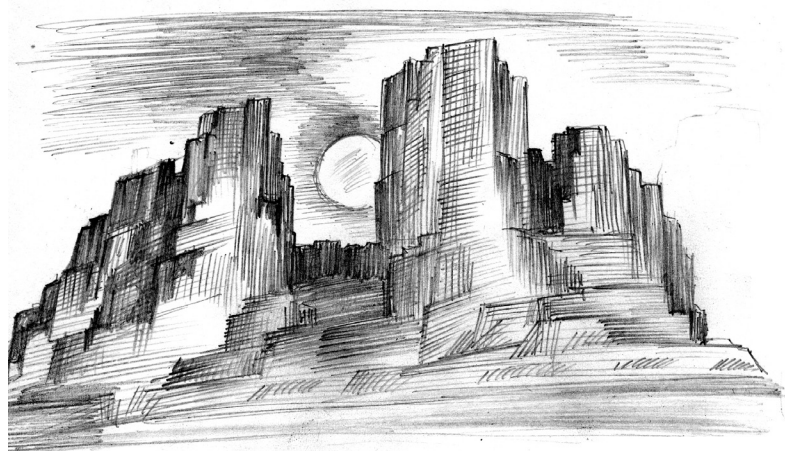
Алай жыл жылгъа ушамайды. Ол къачан болса да, бир тюрленмей да къалмайды. Жерни башын жап-жашил кырдык алып тургъанлай, боран этдирип, къар жаууп да къалыучуду.

Жылланы биринде, жайны биринчи айыны ахыр кюнлеринде, Ийбакъ жалчыларын, къош кереклерин да алып, малларын тардан энишге къууа-

ИЙБАКЪ БЕЛГИСИ

Огъары Малкъарны баш жанындан таракъ-лагъа ушаш жютю къая чукуйла бардыла. Мухолдан къарасанг ала бютюнда ариу кърюнедиле. Аланы биринде, башына жете баргъан жеринде, уллу тёртгюл таш сюеледи. Ол Ийбакъ белгисиди. Нек аталгъан болур анга алай? Хапар аны юсюнденди.

Бурун Малкъарда Ийбакъ деген бай киши жашагъанды. Къойдан, тууардан, да иги кесек малы болгъанды. Аны дагъыда жетижыллыкъ терт ёгюзю да бар эди. Элде аланы хайырларын кърмеген хазна адам къалмагъан эди. Бютюнда юй, журт

ну да ёлтюрюп ызларына келе боладыла. Была бир жангыз къайын терекчик ёсген жерге жетедиле да, Мырзабек: «Кел, энди элге да кёп къалмагъанды, бу ариу затчыкъны салкъынында бир аз солуюкъ», – дейди. Батырбек анга ыразы болады. Жашла жюклерин жерге саладыла да, бир бирден узакъ болмай, таянадыла. «Тюш кёрдюм бюгече. Ма шёндюча таянып тургъанымлай, кёкден бир акъ булутчукъ келип, мени алып кетди», – деди Батырбек. Кёз къарамын бийик кёкге буруп.

Олсагъатлай Мырзабек, белинден къамасын чыгъарып, жатып тургъан шуёхуну кёкюрегине чанчады. Батырбек, не болгъанын да иги ангылаялмай, секирип ёрге турду. Болсада жаш борбайлары тутмай, жерге жыгъылады. Сора Мырзабекге бурулуп: «Нек этдинг былай? Не жюрек къыйынынг бар эди манга? Не айтып къарарса сютюн ичген анамы кёзюне? Эл билсе сени бу ишинги, къалай жашарса жер башында?» – деди.

Мырзабек, жан ала тургъанны кёзюне къараялмай, башын бир жанына буруп: «Битеу сылтау да Жулдуздады. Бош жиберген эдинг менден анга къош къаймакъны. Голлуну байрамындан бери жюрегимден кетмей тура эди ол. Ары баргъанымда уа билдим: сен саулукъда къызны манга жетмезлигин. Бу ишни андан этдим. Билген а ким этерикди? Бусагъат окъуна адам, жаныуар да тапмазча бек терен бастырырма. Элде уа айтырма, кийикни къууа, терен бугъейге кетгенди деп. Шёндю бизни кёрген, билген да жокъ. Мырзабек терс айтады, деп сюеллик шагъат болмаз. Ариу Жулдуз' а манга жетер!» – деди.

Мурдар, шуёху жан алып бошагъынчы да сакъ-ламай, терек тюбюнде къамасы бла жерни къаза башлады. Батырбек, терк-терк солуй, амалсыздан, исси кюнде салкъынын берген терекге къарады. Ол сагъатлай алайгъа жылы желчик келди да, Батырбекни башын сылап, терекге ёрледи да, шош тургъан чапыракъланы къалтыратды. Ала уа, бир бирлери бла келишгенча, шыбырдашдыла. Сора бир сары чапыракъчыкъ бутакъдан юзюлдю да, желде чайкъала-чайкъала келип, Батырбекни кёкюрегине къонду. Жаш чапыракъны къолуна алды да: «Бу окъуна болур мени шагъатым», – деп, кёкню бийигине дагъыда бир кере къарай, ахыр солуун алды.

Мырзабек а ингир ала жетди элге: «Жанымдан суйген тенгими ёмюрлюк бузла жутдула!» – деп Бушуу-бушман болду битеу эл. Жиядыла Батырбекни атасы, анасы. Суйген къызы да къара кийди. Юч жыл озду. Мырзабек андан сора башлады къызын юйюне жюрюп, аны тилеп. «Батырбекден башхагъа баргъаным, ёлгеним бла тенгди!» – деп къойду къыз. Ол заманда Мырзабек шуёхуну атасына барды. «Къадары алай болду да, Батырбек къарындашым ажымлы ёлдю. Ол узакъ дуниягъа кетди. Неках этилип, суйген къызы къалды. Тыш адамына кетгинчи, аны манга тиле», – деди. «Да, охо, балам, сен айтханлай болсун. Жашым да, сен да тенг эдигиз манга. Санга келген тиширыуну ёз келинимча кёрлюкме», – деди ол да.

Сора Батырбекни атасы Жулдузну Мырзабекге тилеп тебиреди. Билмей эди ол – жашын ёлтюрген Мырзабек болгъанын. Къыз унамаздан, келечи да къомайздан, эки жанындан да адамла бир къа-

суула чыгъарып, суусабыбызны къандыргъан, къудуретни, табийгъатны жаратхан сыйлы Аллаха шукур эте кетер.

Бу алаамат жерге ёмюрледен бери да таулула Тыжынты дейдиле. Анга алай а къая тешикледен ууакъ суу шорхачыкъла чыкъгъанлары ючюн айтылгъанды. Бери келе-келе тургъан къонакъла уа анга Къыз Жиямукъла дейдиле. Кертиси бла да саркъгъан чокъуракъ суучукъла мудах къызын кёз жашларына ушайдыла.

Ким биледи алай эсе да? Къая Къызын жиямукълары уа болурламы была? Солунг, онгунг – чынгыл къаяла, арасы уа тар жерчик. Эки къая ортасында жаланда Холам череги бла Бызынгы жолу. Къатыракъ сёлешсенг, Къая Къызы жууап къайтарады. Аны тауушу къаяла тузагъындан къатланып-къатланып эшитиледи.

Мен да анда болдум. Тыжынтыны суундан ичдим, суусабымы къандырдым, жиямукъларына къарап, кёп сагъыш да этдим, сора сени атынгы айттып, Къая Къызы бла хапарлашып къайтдым. Журтубузну тамашалыгъындан улуу зауукъ-лукъ алдым. Эй, шукур болсун, сени жаратханнга!

ТЫЖЫНТЫ

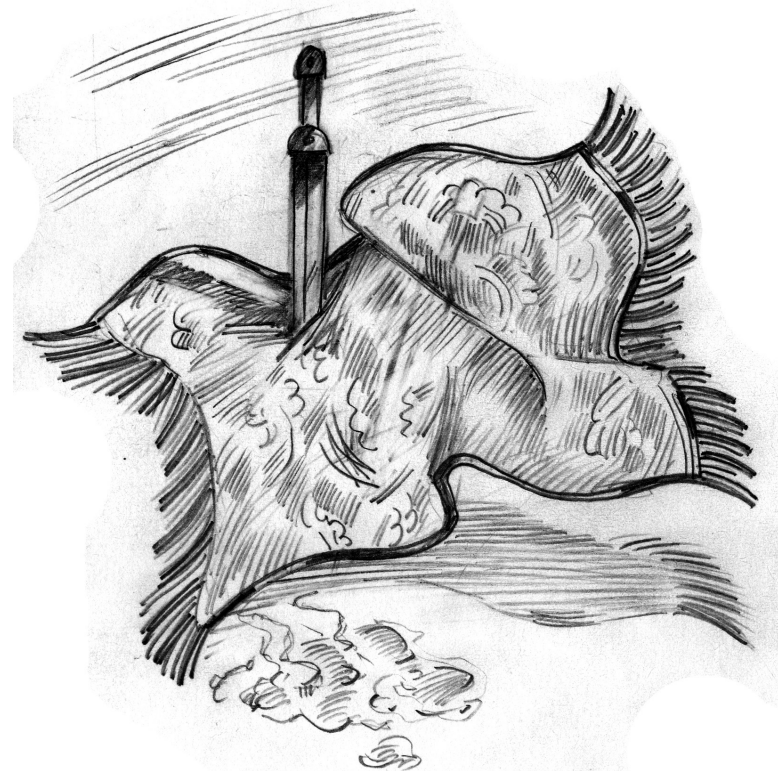
Холам-Бызынгы тары бла бара, Къара Суудан эки-юч кычырым ётгенлей, жолну онг жанында бир аламат, ариу жер барды. Бийик къаяны ичинден, аны кёп жерин тешип, ууакъ-ууакъ суучукъ-ла чыгъадыла. Ала барысы да, бирге жыйылышып, шыбырдай-шыбырдай, хапарлаша, жырлай, бир ызгъа туруп, уллу черекге чабадыла.

А л а й т ы н баргъан жолоучу, малчы беткёол жууа, суусабын да къандыра, солугъан да эте, жолуна алай атланады. Бирде уа алайда намаз эте тургъан акъсакълны кёрюрсе. Кыбыла таба бурулуп, къаяладан, ташладан ариу

уум кере тюбешдиле. Ахырында, къалай-алай болду эсе да, кызыны Мырзабекге келтирдиле.

Жашау этип башладыла экиси да. Эр киши тиширьюуна не къадар ариу айтып кюрешсе да, аны бети бир да жарымады. Хар кюню булут басып, жаргъа хазырланганча, къарангылай ётюп турду. Алай бла арада он жыл озду. Былагъа бир жашчыкъ тууду. Анасы кёймай, анга Батырбек деп атады. Аны эшитсе уа, мурдарны ичи жангыдан кюе эди.

Кюз арты эди. Бир жол жумуш бла Мырзабекге бир жууукъ адамы келди. Экиси да шинтикге олтуруп, хапар айта боладыла. Аш юйде уа юй бийчеси къонакъны сыйларгъа хазырланады. Бир заманда жел уруп, сары чапыракъчыкъ бийикден, тегерек бурула келип, эки кишини алларына къонду. Аязчыкъдан секире да мурдарны юсюне къонада, жерге тюше турду. Мырзабек анга къарай кетди да, секирип ёрге туруп, сары чапыракъчыкъны, ёрге-ёрге секирип, малтап башлады. Къонакъ сейир-тамаша болду. Туруп, Мырзабекни билегинден тутуп, ол бираз тынчайгъандан сора, жерине олтуртду. Сора: «Жан алычуну кёргенча, нек этдинг былай? Чапыракъны биринчими кёресе? Баям, сени бир къыйнап тургъан затынг барды ичингде? Узакъ адамынг туююлме, айт да, жүрегинги тынчайт. Не жашырын ишинг бар эсе да, сен айтхан менде къалыр», – деди.

Мырзабек, башын жерге ийип, кёп сагъыш этди. Сора ол адамгъа къарады да: «Кёп жыл мындан алда адам кечмезлик бир кюйсюз иш этгенме. Ма бу чапыракъчыкъ аны шагъатыды», – деп, ахшы тенгин къалай ёлтюрсенин айтды. Отоуда аш-суу хазырлай тургъан Жулдуз да хапарны эшитди.

Къонакъ ингир ала юйюне кетди. Мырзабекни юйюрю да тынчайды. Эрттенликде ариу кюн тийди. Бу юйден а арбазгъа неда орамгъа адам чыгып кёрюнмеди. Кюн ортагъа халжарда бегитилип тургъан малланы ёкюрсенинине къоншула келди. Юйге кирип къарасала – кеси къамасы кёкюренине чанчылып, Мырзабекни мыллыгы тёшекде

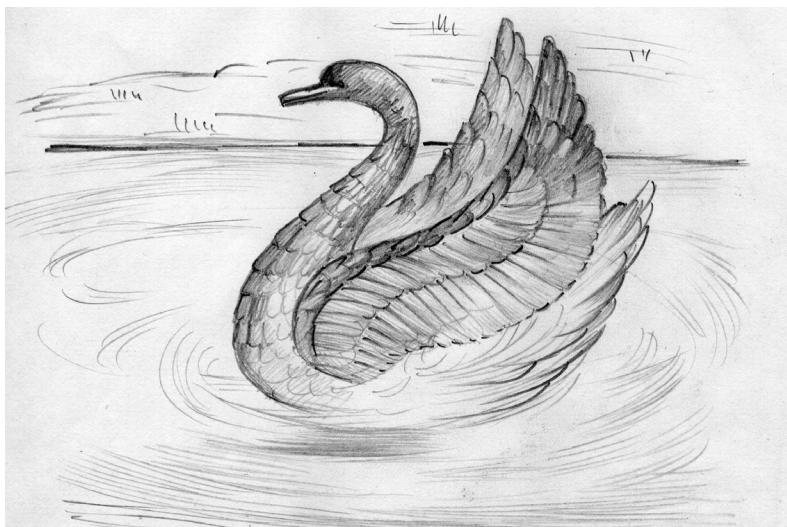
Озгъан къышын да Билли Чирик кёлде ётдюргенди. Алай ол заманда аны нёгери бар эди. Ала сууда жюзюп, эрикселе уа, жагъагъа чыгып, тегерек-башха къарай, бираз айланган этиучю эдиле. Бир жол а, адамла болмагъан заманда, иесиз итле Биллини негерин талагъандыла. Андан бери ол жангъызды. «Мен кетгенлей, негерим келип къалыр» дегенча, суудан тышына хазна чыкъмайды. Энишге-ёрге жюзе, кёл къалаууруча, сууну ёнчелегенлей айланады.

Алгъаракълада, жангъызлыгъына жан аурутуп, жашла аллай бир къанатлы тутуп да келтирген эдиле. Алай Билли аны къатына да къоймады, кёлден окъуна къыстады. Ол кесини нёгерин сакълайды – кертичиликге ант этген нёгерин.

Кёлню ортсында уа, аны чырайлыгына андан да бек ариулукъ къоша, жангыз къанкъаз жюзюп айланады – алапат, асыл къанатлы – къанкъазла ханы. Къар кибик чыммакъ бир жангыз къаратюгю да болмагъан юсюнде. Ол, жан-жанына, да къарай, нёгерин сакълагъанча, кёлню тегерегине аямай жюзеди.

Алай къанкъаз жангызды. Жокъду аны нёгери. Ол, анда-санда бир болмаса, суудан тышына чыкъмайды. Бери келгенле анга гыржын буржула береди. Кеси да адамладан къормайды. Атын айтып къычырсала, алларына барып. Аш ашайды.

Хау, аны аты барды. Шённю адамла халкъла аралы даражагъа чыкъгъандыла. Тыш къыралчыла да ангыларча. Билли деп атагъандыла. Билли дегенингей, къанатлы аллынга да келир, кёзлеринге да къарар, берген ашынгы да ашар.

жата эди. Анасы бла жашчыкъ табылмадыла. Ол кюнден сора аланы кёрген адам чыкъмады неда бир хапар болмады. Ала аны бла думп болдула. Мурдарны уа эл къабырладан кенгиракъда – терен чат ичинде, жай чилледе да кюн таягъы жетмеген жерде бастырдыла.

Андан бери кёп заман озду. Таркъаймагъан череклерибиз кюнюшбаш тауларыбыздан узакъ тюздеде тенгизлеге кёп суу ташыдыла. Батырбек жатхан жерде терекчик да ёсенди. Жер бла кёлню бирге къошайым дегенча, башы кёрюнмезча бийик болгъанды. Жауун, къар жаусала уа, бутакъларын къабырны юсюне салып, аны палахладан сакъларгъа кюрешеди. Ол заманны адамлары да эртте алышхандыла дунияларын. Алай аланы туудукълары бюгюнлюкде да: «Мырзабекча тенгден Аллах сакъласын», – деп, тилейдиле. Аманлыкъ бир заманда да унутулмайды.

КЁКНЮ САУГЪАСЫ

Кюн таула артына ауа, ахыр кере таякълары бла къая жухланы, шишлик этерге хазырланган мыдыхны ышыргъанча, къызарта башлагъанды. Элден бир жанлыракъ тургъан жангыз юйню арбазын ашхам ауанасы жаба тебирегенди. Тауладан эннген суху желчик а къыстау баргъан черекни таушун битеу ауушха жаяды.

Заманны ауурлугъу гуптур этген къатынчыкъ, уллу къара жаулугъун да аркъасына къаплап, босагъагъа олтургъанлай, сол къолун да жаягъына тиреу этгенлей, сын болгъанча, къарамын тардан келген жолдан айырмай, мудах олтурады.

Кёп турлукъду ол алайда. Жаланда кёз байлангандан сора, сууукъ аяз сюеклеринден да ётюп, жилигине жете башласа, жан-жанына чонкъая-чонкъая, юйюне кирликди.

Нек эсе да, башха заманладача болмай, тиширзу бюгюн тышында кёбюрек къалды. Аны сагъышларын бёлмейик дегенча, арбаздагъы алма терекни чапыракълары аязда шош, тарыгъыулу шыбырдайдыла.

Ма кёп замандан бери алай ётеди аны харкюню да. Эрттенликде турур, биягъы жерине олтурур да, къарамын ол жанына бурур. Бирде уа, элгенип уянганча, жеринден терк къобар, сол къо-

ЧИРИК КЁЛДЕ ЖАНГЫЗ КЪАНКЪАЗ

Малкъарны бек ариу жерлеринден бири Чирик кёлдю. Аны бир кёрген, дагъыда келмей къалмаз.

Шёндю чапыракъла агъып, къайсы жагъасындан къарасанг да, кёл саулай кёрюнеди. Кёкню бийиклиги, кёлню теренлигини къарангылыгъы да кюнню алтын таякъларындан жылтырай, къошулгъанчадыла, къош болгъанчадыла бир бирге.

Аны тёп-тегергинден терекледен къутулгъан желчик, сууну башын сылай, бирде ууакъ толкъунчукъланы да бир жанына сюреди. Ала бир бирлерин къууа, кеслерин жагъагъа ура, тыншчыкъ ызларына къайтадыла.

Терен чунгурну толтургъан суугъа къарай кетсенг, жашауунгу озгъан жыллары эсге тюше, бирде мудахлыкъ, бир де уа жарыкълыкъ келтиредиле ала жүрегинге. Ойнай-кюле озгъан къайгъысыз жашлыгъынгы, къадарынгы айланч-къыланч жоллары да кёз аллынга жетедиле.

Кёл жагъада черек ташладан аш юйле бардыла. Алада къонакъбайла табийгъатыбызны тамашлыгъына къараргъа келгенлени алапат таулу ашла бла сыйлайдыла. Арлакъда уа малкъарлы тиширзула жюн кёлекле, чындайла, бёркле, къалпакъла сатадыла. Келгенле аладан бир зат алмай кетмейдиле.

эки жингиригин жерге тиреп, кесин алгъа тартды. Бир саны, бир жиги къалмай ийнеле чанчханлай этедиле. Ол аны жаланда биринчи атламы эди. Алда уа узакъ жол...

Ол кѣп барды. Жолну узунлугъуна угъай, заман бла. Къарлы аулакъны къарын жыра. Къарыуу болгъан къадар сюркелирге кюреше, танг жарыгъына, кече къарангысына да тюбей, жашаулары кетген аякъларын да соза-соза.

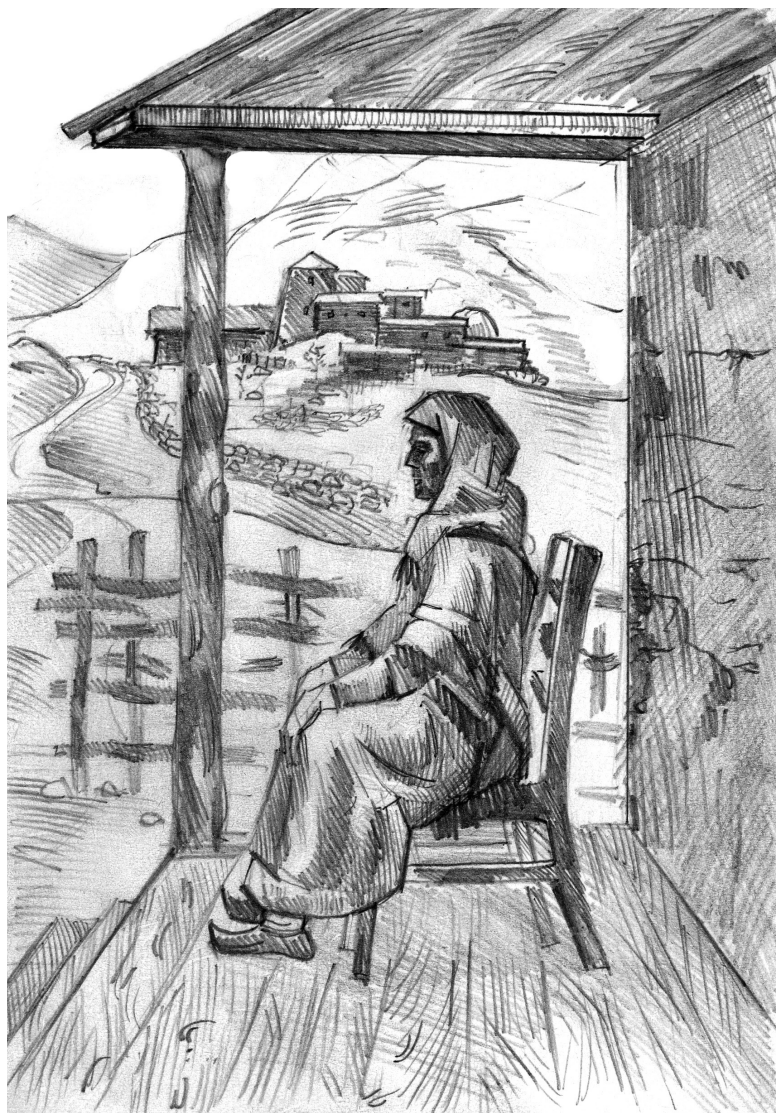

лун мангылайына салыр да, ол сакълап тургъанын эслеп къойгъанча, кѣзлерин да жарты къысып, тюрслеп къарар. Сора бир такъыйкъагъа бети жарыр, ышарыр, жан киргенча, кѣзлери жарырла, кѣргенини аллына чабаргъа, адыргы этер, учаргъа хазырланган къуш балача къанат къагъа башлар.

Бираздан а бетин, жауарыкъ кюнча, мудахлыкъ басар, къолларын бошлар, гуппурчукъ болур, гитчечик. Аякъларын сюркей-сюркей келир да, жерине чѣгер, терен солур, ахтыныр. Сора кѣзлерин арбаздагъы жангыз терекге – кесини жангыз шуѣхуна, тынгысыз жашаууну шагъатына, жангыз сѣз нѣгерине – аралтып тохтар эм аны бла хапарлашып башлар...

– Эсингдемиди, сени ол келтирген эди. Къалай гитчечик эдинг, къоркъакъчыкъ. Аязчыкъ урса окъуна, къалтырап тохтай эдинг. Сени орнатхан кюн экибиз да къолларыбыздан тутуп, тѣгерегинге тепседик. Къалай насыплыла эдик биз ол заманда. Ол, мен, сен, сора... кѣкде жарыкъ ай, жулдузла. Кечеле уа алай жылыла эдиле, сютча акъла, жарыкъла.

Башын тобукъларыма салыр эди, мен да аны чачын сылай. Кѣкге къарар эди. Билемисе, ол кѣкге къараргъа бек сую эди, анда бир зат излегенча. Сора жулдузладан бирин кѣргюзтюп: «Майна, кѣремисе, ол жулдузланы бек ариууду. Мен аны санга саугъа этеме», – дер эди. Ол кеси эди мени жулдузум, Аллах берген сыйлы жулдузум. Жашаууму жарытхан ариу жулдузум. Керек туююл эди манга башха жулдуз. Къалай насыплыла эдик биз ол заманда, къалай... Адамла уа аны менден сыйырдыла.

Баям, тюш болур эди. Анама да къайгъы салдым. Бусагъат, бусагъат, аначыгъым.

Жашчыкъ ёрге туругъа кюрешди. Болалмады. Силкинди. Дагъыда бир, эки, юч, беш, он кере. Жаланда белден ёргесин къардан айырды.

Ол кёп къарады аякъларына. Чыбыкъ атха да минип, орамланы букъуларын кётюрючю, тау этекледе къойла ызларындан жортуучу аякъла бюгюн Хажи-Муратны айтханын этмедиле. Турмадыла ёрге, жерге жабышханлай къалдыла. Къоргъашин томуроулача бир бек ауурла кеслери да.

Ийнанмады Хажи-Мурат алагъа. Ол кёп кюрешди, адыргы этди юйюне терк жетерге. Алай тепмедиле аякъла, орамлада чабып барычу, сабийлени озуучу аякъла.

Хажи-Мурат сабий эди алыкъа, акъылбалыкъ болмагъан. Ол кесине жетип тургъан кыйынлыкъны ангыламады. Жашчыкъ жаланда юйюне барыргъа сюе эди. Аны анда сакълап турадыла, бек сакълап... Сора атасыны сёзю аны эсине тюшдю. Жашы аны айтханын этерге керекди.

Жашчыкъ, кюреше кетип, бауур тёбен бурулду. Башын ёрге кётюрдю. Тюппе-тюз, чиммакъ къар басхан аулакъ. Бир къара тамгъа окъуна жокъду.

Таулада хар ташны, ызны да билген сабий къар басхан аулакъда къайры барыргъа билмей къалды, абызырады. Барыргъа уа керекди. Къайры, къалай?

Ол тебиреди.

Биринчиден, Хажи-Мурат онг кьолун алгъа узатды, ызы бла сол кьолун. Сора бираз турду да,

синг да бир бек мудахса... Билемисе, мен санга къалай тансыкъ болгъанма? Къаллай бир айтырыгъым барды. Билемисе, бизни юйюбюзден къыстап, бери бир узакъ жерге келтиргендиле. Атам...

– Билеме, балачыкъ, билеме. Аланы хапарын артда айтырса, санга турургъа керекди. Тур, жаным, тур. Энди сенсе юйде тамата. Манга уа кетерге керекди.

– Угъай, тохта, кетме. Мен сени алай сакъладым, алай изледим. Сен къайрыса, къайрыса, атам?

– Мени жолум узакъды. Биз энтта да кърюшюрбюз артда, кеч. Энди уа ол сени сакълагъанлагъа бар. Тур, балачыкъ, тур... Жарсый болур ананг.

Сора, узакъдан-узакъ, гитчеден-гитче бола, кезден ташайды.

– Хау, мени юйде сакълап турадыла. Мен а къалдым да, къалдым.

Жашчыкъ, сыртындан да аууп, кекге къарай эди. Тегерек-баш жап-жарыкъ, кекде бир булутчукъ да жокъду. Кюнню таякълары акъ къарны башын асыры жылтыратхандан, кезлени къама-тадыла.

Хажу-Мурат зат ангыламай бираз турду.

– Мен къайдама? Не болгъанды? Бу неди? Некме мында? Къайдан чыкыгъанма бери? Къолларым да бир бек сууукъ болгъандыла.

Сора боран тюшдю эсине.

– Ой Аллах, мен жукълап къалгъанма. Къаллай бир? Мени анам сакълап турады. Терк юйге жетерге керекди. Атам а, атам... Мен аны кърдюм.

Энди уа ол манга сайлагъан жулдузладан жангыз бирин да къралмайма. Къайры эсе да кетгендиле, думп болуп къалгъандыла. Шендюгю жулдузла уа башхаладыла, бир мутхузла, сууукъла. Не жарыкълары жокъ, не жылыулары. Огъесе ол жулдузла аны излейми кетген болурла.

Аны менден алып кетгенли кек да тюрленгенди. Къалай эсе да бир башха тюрлю болгъанды. Кечеле да алай сууукъдула... Бираз кечирек къалсанг, юшютюп къроярыкъдыла. Сууукъ кечеле, ачы кечеле...

Тоба, энди уа кез байлана башлагъанды. Бир жукъ да кърмейме. Юйге кирсем да болукъ эди. Угъай, угъай энтта да биразчыкъ турайым. Мен юйге киргенлей келип къалса уа. Къарап мени кърмесе, жюреги кърыйналыр. Келир заманына алына чыгып сакъласам бек сюе эди. Сууукъла уа келген да, кетген да этерле. Ала, кепден бери да мени жангызлай кърыймай, биргемедиле. Алагъа мен эрттеден бери юйренгенме.

Мен а бираз сакълайым, энтта да бираз, бир такъыйкъачыкъ. Ким биледи, ол бюгюн келип къалса уа? Нек эсе да, экибиз да бюгюн бир бирге жолугъурукъ сунуп турама. Теркирек жетсе эди ол заман...

Алына чыгып, сакълап тургъанымы кърсе: «Ой, мени къраракъашчыкъым, дугъумкес кегюрчюнчюгюм, танг жарыкъчыгъым», – деп, къроллары кенг жайып, уллу-уллу атлап жетер эди. Мени уа, алына чабайым десем, аякъларым жерге жабышып къралычу эдиле. Кезлерими жерден аламасам да, жюрегим, асыры къруаннгандан, жети

кёкге чыгъар эди. Сора, тынч-тынч къатыма келип, кёзлериме да бир къарап, сермеп къучагына алып, юйге алай кийириучю эди. Биз нечик насыплыла эдик ол заманда...

Нек эсе да, бюгюн кесими анга жолугъурукъ сунуп турама. Аллах тилеклерими эшитип, жазыкъсыннган эсе уа...

Къарт къатын тардан къарамын алмай асыры кёп сагъыш этгенден, ашхам жулдузну чыкъгъанын да эслемей къалды. Ким биледи, заман озгъанлыкыгъа эски жарала сау бола болмазла.

Арбазда ёсген алма терек да, тиширыуну хапарын бёлмейим дегенча, тауушсуз тынгылайды.

Кёп жыладан бери, хар ингир сайын, жайкъыш, жауун-къар демегенлей, бу адам тардан келген жолгъа къарамы бла къапланнганлай жашауун ётдюреди. Заман а барады, чучхурладан саркъгъан суулай. Бирлеге жел къакыгъанлай озгъан кечеле, къарт къатыннга сау ёмюрча кёрюнедиле.

Алай эте, ёмюр ётдю. Жерге къууат берген ариу гюлню, къызыл гюлню ауур аякъ басып, тамырындан юздюрдю...

...Ибрагим – къарамыйыкълы, узунбойлу, чырайлы, оюнну, кюлкюню суйген жаш эди. Кеси да бир къауум жыл шахарда туруп, бийик билим алып келгенди. Элге къайтханлы бери да школда устаз болуп ишлейди. Элде анга хурмет этмеген, намыс-сый бермеген хазна адам жокъду. Аны орам бла ётген заманын сакълап, саламын алыргъа суйгенле да аз туююдюле.

Къызла уа жыйылгъан жерде бек алгъа хапарны аны юсюнден башлагъандыла. «Ол кимни сай-

Жашчыкъ къолчуклары да тон ичине жыйгъанды, кёзлерин да къаты къысып, борандан букъдуруп, ёрге-ёрге секиреди, кесин сууукыгъа хорлатмазча теберге кюрешеди. Артдаракъда уа жукъу келди. Ариу, ариу айтды. Жашчыкъны башын сылады, уютду. Акъ къарны тешек этди да, ары жатдырды.

Боран улуй эди, улуй. Хажу-Мурат сабий эди, алыкы акыбалыкъ болмагъан сабий. Ол юйюне барыргъа сюе эди, эгешчиклерине, къарындашчыкларына, анасына. Кёп изледи жолну, алай табалмады. Бек арыды. Жукъу келди. Бир такъыйкычыкъ, жангыз бир такъыйкычыкъ къалкъып, жангыдан жолгъа тебирерикди. Бусагъат. Жангыз бир такъыйкычыкъдан турлукъду.

Жашчыкъны уа жукъу уютханды. Анда, ол узакъда къалгъан элинде нёгер жашлары бла ойнайды... жукъла, Хажу-Мурат, жукъла. Хар зат да энди узакъда къалгъанды: боран да, жел да, аяз да, къар да.

Хажу-Мурат, сыртындан да туюшуп, кюн таяклары да кёзлерин жумдура, тардан келген жолгъа къарайды. Нечик игиди хар зат да. Сора жолну къыйырында аскерчи кёрюндю. Аны эки жаны бийик тауладыла. Ол атлагъан этмейди, алай улудан-улуу болуп, ёсюп келеди. Энди уа тауладан да бийик болду.

Кимди бу?

– Эй, сен кимсе?

– Хажу-Мурат, тур, сен барыргъа керексе, сени сакълап турадыла. Тур, хайда, тур.

– Атам, сенмисе? Мен сени таныялмай къалдым да. Быллай бир нек турдунг келмей? Ке-

Билмей турганлай тегерек-тегерек бурулуп, бёрю жыйыны кибик улуй, боран жетди, шуулдады, сызгырды, жарыкь кюнню къарангы этди. Тюз да кыяма айланганлай болду да къалды. Къалын чарс басды, акъ къар болганны жапды, жол ыз окъуна билинмей къалды. Аягъы басханны кёзю кёрмей...

Акъылбалыкь болмагъан жашчыкь кыямань ичинде жангызлай къалды. Боран къатыдан-къаты бола барады. Хажи-Муратха бир да кёз ачдырмайды. Ол а жанына бурулуп, бетин кьоллары бла желден сакъларгъа кюрешеди. Алай барыргъа керекди. Элге кёп къалмагъанды. Тохта, баргъан а къайсы жанына этерикди. Борандан бугъама деп, жашчыкь ары да, бери да бурулду. Къайда келген жолу, къайда барлыкь жолу?

Хажи-Мурат бети айланган жанына чапды. Ол алыкъа сабий эди, акъылбалыкь болмагъан сабий. Кёп чапды, кыгчырды, элин тапмады. Сора энишге жанына айланды. Узакъ барды. Анда да изледи, тапмады. Сол жанына барды, онг жанына барды. Юй жокъ, эл жокъ, журт жокъ, бир таууш окъуна эшитмейди. Жашчыкь боран тюбюнде кёп айланды, бек арыды, андан бугъаргъа таш окъуна табылмады. Къуругъан журт.

Боран айтды: «Болмаз менден кючлю бу дуняда. Жетгеними бузлатырма, юшютюрме, суюсем а, таш этип да къатдырырма. Къалтырагъыз, кьоркьугъуз менден. Боран келеди, къачыгъыз, жолукъмагъыз манга!» Сора Хажи-Муратны кёрдю. Ортагъа алды. Жан-жанындан юфгюрдю, кьойнуна кирди, аркъа жилиги бла ёрге, энишге ётдю.

лар, анга тийишли элде къайсы къыз болур?» неда: «Ибрагим узакъдан, бир башха эден, биргесине окъугъан кызыны келтирликди», – дер эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, ичлеринден, жашыртын, андан умут этмеген а бири жокъ эди.

Къызлары болгъан анала уа аллай киеуню тюшлеринде окъуна излейдиле. Анга къайын ана болгъан тиширыу кесин дуняда бек насыплыгъа санырыкъды.

Бир жол Халимат суу алыргъа бара турган жеринде Ибрагимге тюбеп къалады. Ол жангыз кесинлей келе тура эди. Къалай эсе да, Халимат аны жууукъ жанлагъынчы элемеди. Ким биледи, жаш кызыны не сагъышы болур эди башында. Кёргенлей а, асыры абызырагъандан, Ибрагимге аралып, жеринден тебалмай къалды. Ол да Халиматны къатына жанлап: «Кюн ахшы болсун! Баям, мен ажашмай эсем, сен Масхутну кызысы? Эсимдеди, мен окъуугъа кетгенде, сен гитчечик эдинг. Энди уа... Бетинден нюр тёюле, уллу, ариу кызы болгъанса. Машалла! Шукур болсун, сени кибик жанны жаратхан уллу Аллаха! Атынг а къалайды?» – деди.

Халимат анга айтыр сёз табалмады. Ол аны бир айтхан сёзюн да эшиталмады. Ёмюрледен бери да алайда сын болуп турганча, бетин окъуна бир жанына буралмай сюеледи.

Сора аланы къарамлары бир бирге тюбедиле. Халимат элия ургъанча болду. Бети кызарды, кёзлерин жерге ийди, алай жеринден тебалмады.

Ибрагим а, Халимат таба дагъыда бир атлам этди да: «Аллах айтса, къарылгъашчыкь, жууукъ

заманда биз энтта да кёрюшюрбюз», – деп, адам эслеп кьоймагъы эди дегенча, эки жанына да кьарап терк-терк атлап, жолуна кетди.

Къыза а, эс жыйгъандан сора, бара тургъан жумушун да унутуп, ызына кьайтды. Юйге кирип, аягъы басханны кёзю кёрмей, тёшегине барып, башын да жастыкъ тюбюне букьдуруп, бауур тёбен жатып, кёзлеринде жилямукъ тамычы тауусулгъунчуннга дери жиляды.

Халимат кёп сагъыш этди: «Нек айтхан болур Ибрагим манга алай. Масхара этипми? Огъесе...»

Ким айталлыкъды суймекликни не зат болгъанын, кьайдан, кьалай келгенин? Ёмюрюн суймекликни юсюнден жазып оздургъан назмучуму неда кёп тюрлю китапланы, кьалау-къалау этип, тауусхан алими огъесе жырларын битеу халкъ айтып тургъан жырчымы? Ким биледи, жюзжылыкъ акъсакълалмы айталыр, жашау жолунда суймекликни къууанчын, азабын да чегиуде сынауу болгъан? Ким?

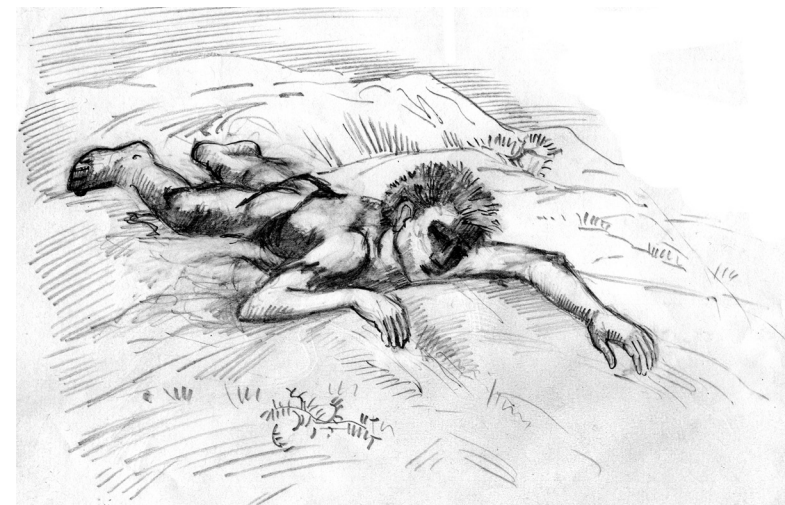
...Ибрагим сёзюне кертичи эди. Келечилени кёп сакълатмай жиберди. Эки жаныны да ыразылыкълары бла жууукъ заманнга сёз тохташдырылды. Алай Халиматны жүрегин кьалай эсе да бир тынгысызлыкъ бийледи. Хар зат да асыры тап барады, Аллах сакъласын палахладан!

Къууанчдан бла оюндан толу улуу той болгъан эди. Акъсакълалла, боза гоппанланы кётюрюп, жаш юйюрге, аладан тууарыкълагъа, атааналарына, битеу жамауатха да сыйлы Аллахдан ариу алгъышла тиледиле. Субай наратлача къызла бла жашла абезехге барадыла, асланбийде аякъ

налгъан эди. Алай ол аны затха да санамады. Эл ичинде, орамдан-орамгъа ёте, юйден-юйге кире, кёп айланды. Аскерден келген жашны юсюнден бир адам да хапар айталмады...

Энди юйге кьайтыргъа керекди. Заман кьалай терк барады. Ашхам болуп кьалады да. Не да болсун, кьарангы бет алгъынчы жол кёллю болмай жарамаз. Аны уа эм кьыйыны дуппурду. Андан ауаргъа керекди.

Хажу-Мурат ашыгъып келеди. Майна энди юйле да кёрюне башлагъандыла. Эгешчиклери, кьарындашчыкълары да аны сакълап тура болурла, харипчикле, кьалай турдула кеслери? Анасыны да ишден кьайтыр заманы болгъанды. Хажу-Муратны юйде кёрмесе, жарсыр... Хауа да тюрлене башлагъанча кёрюнеди, ашыгъыргъа керекди, ашыгъыргъа.

са уа ол не этерик болур эди. Анасыны болуш-лукъчусу. Аталары келирге сабийлени тыхсытмай жетдирирге керекди. Уруш бошалгъанлы жарым жылы. Къазауатдан келдиле. Андан а бир тюрлю хапар да жокъ.

Ма бюгюн да Хажии-Мурат атасындан бир хапар билейим деп тебирегенди. Анда, къоншу элде аскерден къайтхан бир таулу жашны хапары чыкъгъанды. Ол Хажии-Муратны атасыны юсюнден а хапар эшитген болурму? «Мен анга тюберге керекме», – деп келе эди жашны келюне.

– Жол артыкъ узакъ туююдю. Бу тюзден ётюп, аны ары жанындагъы дуппурдан аусам, ол эл келюне турады. Бек болса, экисагъатлыкъ жол... Атам бизни мында болгъаныбызны билмегенлей, ол Кавказда элибизге кетип къалгъан а болурму? Мен анга алай тансыкъ болгъанма, аллай бир айтырыгъым да барды... Жылы кийинейим да, терк окъуна жетип къайтайым. Къышды, сууукъду, болсада кюн ачыкъды. Анам ишден келирге мен да къайтырма.

Анасы тикген тончугъун да кийип, белине да къайиш бау къысып, Хажии-Мурат жол келлю болду. Башында жюн такъыясы. Юсю-башы токъ. Болсада аякъ кийимлери къарыусуздула – эски гетен чурукъла. Алай андан мажалы болмаса не этериксе. Хажии-Мурат анга да ыразыды. Аны тенглеринде аллайлары болмагъанла да аз туююдюле. Терк барсанг а, сууукъ аягъынга ётерге да жетишмез.

Хажии-Мурат барыр жерине тыйгъычсыз терк жетди. Жаланда дуппурдан ёте туруп бираз къый-

бюгедиле. Ийнарла айтыладыла. Эрттеден бери да элде быллай къууанч болмагъан эди.

Алай тойда дагъыда биреу бар эди, къара булутча мутхуз болуп тургъан. Ол, терек артына бугъуп, тойгъа кеп къарады. Сора, адамлагъа келюнемей, алайдан думп болуп кетди.

О, зарлыкъ!.. Къурурукъ зарлыкъ, хаталадан, палахладан тоймагъан зарлыкъ. Къаллай бир сабийни ёксюз къойдунг сен, ненча суйгенни бир бирден айырдынг, ачы жилимукъладан черекле къурадынг. Дагъыда тоймадынг. Сен, къара зарлыкъ, ачы зарлыкъ. Энтта да сен айтханлай болду. Эки суйгенни бир бирден айырдыла. Чагъа тургъан ариу гюллени, тамырлары бла юзюп, бир жанына атдыла. Алтынчач кюн да, къара булутла жабып, мудах болду.

Аллай заман эди. Хаталары болмай жалгъан даула бла кепле жоюлгъан заман. Адамны сёгюп, къол салынмагъан къагъыт жазса окъуна, кепге да созмай, аны тутуп кете эдиле. Аллаи осал заман эди. Ит заман!

Тардан келген ачы жел, боран этдирип, ауур, къара булутланы эл таба сюре башлагъанды.

Эки суйген а кюнлерин, сагъатларын да насыпларына къууана, ётдюредиле. Ала жашаргъа сюедиле, ишлерге, сабийле ёсдюрюрге, бешик жырла айтыргъа, кюлюрге, бир бирлерине саугъала этерге, гюлле жыяргъа...

Той бошалгъандан сора толу ай да озмагъан эди. Жаш юйюрге да келдиле «халкъны жауун» излей.

Бир ингирде Халиматны бла Ибрагимни къабакъ эшиклери, ачы таууш этип, къагъылдыла.

«Хошкелди» сакълай да турмай, арбазгъа къауум адам кирди. Башларындан аякъларына дери ала къара кийинип эдиле.

– Тебире! Сен «халкъны жаууса» деп къагъыт келгенди. Терслигинг болмаса, терк окъуна къайтырса ызынга, – деп, Ибрагимни алып кетдиле...

Ибрагим окъуулу, билимли адам эди. Ол биле эди аллай чёпге чыгъарылып кетгенле ызларына къалай «къайтханларын». Жаланда ол ангыламагъан: «Нек, не зат ючюн? Огъесе суймеклик жашау жорукълагъа терсми тюшеди».

Ала экиси да – Халимат бла Ибрагим – терен ахтынып, къолларындан да къаты тутуп, бир бири кёзлерине къарагъанда, алагъа таула, ташла да эрий болур эдиле.

Ол бирсиле уа, тузакъларгъа келгенле, уугъа жайылгъан бёрюле жыйыны киби жетип, эки суйгенни жан-жанына тартып, алай айыргъан эдиле.

Халимат а арбазда къалды, эки къолун да суйгенини ызындан узатып. Кёп турду ол алай, борбайлары къыркъылып жыгъылгъынчы.

Къара булутла эли башын жапдыла. Таулары къалтыратып, ачы таууш этип, элия атылды. Сакъ жауун жаууп башлады.

Экинчи кюн а толу ныгъышха биреу келди. Омакъ да кийинип, бетинде уму къууанчы бла.

– Ассалам алейкум, аланла! – деди ол.

Аланла мудах эдиле. Сын ташлача тынгылашып... Сора олтургъан жерлеринден бир-бир къобуп, сёз да айтмай, бирер жанына чачылышдыла.

на чыгъып, келирин сакълайды. Анасы бла юйге бара туруб а, бир затчыгъын да букъдурмай, юйде не этгенин санап берир. Андан ыспас да алыр.

Жарлы ана. Баш иесин къазауат сыйырып, кесин да сабийлери бла бирге кёзкёрмезни жаханым аулакълары тузакълап. Юй жокъ, журт жокъ, ач, жалангач. Тёгерекден бир болушлукъ болса уа, не жарлы эдинг. Хар кимни ёз къыйынлыгъы башын басып. Хажи-Муратчыкъ болма-

КЪЫШ КЕЧЕ

Хажи-Мурат акъылбалыкъ болмагъан сабийди. Алыкъа анга онеки жыл да толмагъанды. Ол, чыбыкъ атына да минип, къоншу сабийле бла орамны букъу этдирип, чабаргъа сюеди. Неда атасы бла Сынла сыртына чыгъып, къойла да кюте, къып-къызыл жилекле ашаргъа. Бирде уа тауну къарлы этеклерине ёрлеп, андан сережеле бла да учаргъа...

Алай къадар анга башха буйрукъ этди. Узакъ-да къалдыла Хажи-Мурат чабыучу орамла, кёз къаматыучу акъбаш таула, атасы бла къойла кютюучю Сынла сырты да. Сабийлиги да аны узакъ-да, бийик тау этегинде орналгъан элде къалдыла.

Энди сабий туююлдю, юйге оноу этеди, юйню таматасы да олду. Эгешчиклерине, къарындашчыкъларына да ол кеси къарайды. Юслерин, башларын тазалайды. Болгъан затдан аш-суу этип ашатады. Къатыкъ тауусулса уа, анасы ишден келгинчи, аланы жапсарады, тюрлю-тюрлю оюнла бла булжутады. Суу ташыйды, от этеди, сабийлени кийимлерин окъуна жамайды, жууады. Ол анасыны къыйынлыгъын ангылагъан сабийди, анга болушургъа сюеди, билеклик этерге...

Бирде алай арыйды, белин тюзеталмазча. Ингирде уа анасы ишден къайтыр заманнга, аллы-

Кёзлерин жерден алмай, ашхам къарнгысына дери сюелген эди ол адам алайда. Бу элде ол андан сора кёрюнмеди.

...Андан бери кёп жылла оздула. Халимат а бир затны да унуталмагъанды. Хар кюн сайын босагъагъа олтургъанлай, сол къолун да жаягъына тирегенлей, къарамын тардан келген, суйгени кетген жолдан айырмай, мудах къарайды. Ёз антларына кертичилей къалгъан тиширыуланы жангыз эсгертмесича.

Баш иелерине кертичилей къалгъан таулу тиширыула. Дуния зауукълугъуна алданмай, антарына кертичилей къалгъан таулу тиширыула – биттеу дунияны махтауу сизге болсун!

КЪАЯ ЭРИНИНДЕ

Тёпелерин ёмюрлюк къарла, бузла басхан тауладан сууукъ жел, бёрю улугъанлай, сызгырыш жетеди. Ачы жел, къара жел.

Чынгыл къаяны ортасына жетген жерде къая эринге илинип, аны жарылгъанларына тамырларын терен ийип, къызыл ташлагъа жабышып, бир жангыз терек ёседи. Ол тийреге къалауур болгъанча сюелип, кёпню кёрген, кёп затлагъа шагъат болгъан къарт терек! Бутакъларын кёкню бийигине созуп, кечеги айны бетин сыларгъамы огъесе кюнню алтын тыякъларын саулай да кеси тутаргъа суйгенчамы, алай турады, ёхтем къарап. Тёп-тёгергеги уа – чынгыл къая.

Тюбюне къарасанг, ташны ташха ургъан тауушу бла битеу да ауушну толтургъан деменгили Черек суу тюз да узун жипге ушайды. Алай гитче кёрюнеди. Терек анга эрттеден бери къарайды, кёп заманланы ичинде аны суу таркъаймай барып тургъанына сейир этеди. Кеси да къайдан келеди, алай бир заман ичинде тауусулмай къалай турады, баргъан а къайры эте болур? Азмыдыла кёп заманладан бери жеринден тепмей тургъан терекни соруулары. Аллаиланы эсгере башласа, ол терен сагъышлы болады.

Жумуш бла барыр жериме да жетип, мен да аны тындырып, къайтыр заманнга, кюн таула артына аугъан эди. Ызыма келе, жырлаучу чучхурлада, биягъыча, жел, журтладан, хуналадан къалгъан ташлагъа, кесин туюе, жилай, улуй, адамланы излеп айлана эди.

Ол кюн кёргеними бир да унуталмайма, акъылымдан кетмейди. Энди ол тийрелеге жашау къайтырмы, къачан? Тохтармы желни жилауу? Тау суула, чучхурланы эски ызларын толтура, озгъан заманланы гюняхларын жууа, чабарламы ёзенле бла тенгизлеге?

сыйлы Аллахха да шукур эте, таш юсюнде намаз этиучю акъсакъалны. Ала, къалай эсе да, бир терк думп болуп къалдыла. Огъесе чучхурла аланы кёл-леринеми тийген болурла. Аны тау тѣппелеринден келген сууларын жаратмаймы къойдула. Къайры кетип къалдыла, ёмюрледен бери былайда жашап келген адамла? Кѣзню жумуп ачхынчы думп болуп къалдыла да... Не болуп къалды былагъа?

Сора иелери келмегенде асыры ачыгудан чучхурла къурудула. Тамычысыз жокъ болдула. Сууларын ичиучюлеге ушаш. Келирми энди былагъа жырлар кюн. Къайтырламы, ташдан ташха секире, зынгырдауукъ таууш эте учхан таза суулары. Эшитилirmeми былайда къызланы ариу ауазлары? Къачан? Ким биледи?

Артха къайтып келе, ныгъыш болуучу жерде тохтадым. Алайын ким эсе да ариулап тура эди. Сау болсун. Ташлары да бир жанына жыйылып, чыгъана юлкюлери да кесилип, бир жанына кетерилип.

Не сейирим, алайда таш хуруланы араларында уллу къоз терек ёседи. Аны бутакъларыны ауаналары иги кесек жерни жабадыла.

Къатына жанлап тынгылайма. Шош аязчыкъдан азчыкъ шуулдай, бир бирине жете тургъан чапыракъла, эки суйген терек тюрбюнде олтуруп, бир бирлерине суймеклик сѣзле шыбырдагъанча, тауушчукъларын эшитдим. Тардан сууукъ жел уруп, боран этдирип башласа уа, бутакъларын да сир тургъузтуп: «Бузма мында тынчлыкъны, мен къоярыкъ тюрюлме», – дегенча, къалауур болуп, сюеледи къарт къоз терек, ие болуп шум болуп къалгъан журтлагъа.

Баш жанында уа тюрлю-тюрлю суратлагъа ушагъан булутла желден къача, бир-бирин оза, къаяны теплесин да сылай, кёзкёрмезге ауадыла. Терек да аланы кенг чапыракълы бутакъларын булгъай ашырады, ызларындан кёпге дер къарап турады.

Ала анга келедиле, аны шуёхларыдыла. Айланган жерлеринде кёргенлерин айтадыла. Ол а аланы айтханларына сейир этип тынгылайды.

Ол кеси да, бир гитче булутчукъ окъуна болгъан болса, бийикге чыгып, сора учуп, учуп, саулай да жер башында хар затны да кёрюп, алай къайтыр эди. Жашау алай къысхады, дуняда уа къаллай бир сейир зат барды, кёрюрге, билирге да сюесе. Терек биледи ол умуту толмазлыгынын. Аны ючюн ол аланы бир айтхан сёзлерин да ычхындирмай тынгылайды, терен сагышлы болады. Сора узун кечеледе ол эшитгенлерин татлы тюшлеринде кёреди.

Алай сакъламай тургъанлай жел жетеди, ачы жел, къара жел, булутланы урады, жаяды, чачады, алайдан думп этеди. Ол аланы жаууду, ол терекни да жаууду. Жел суймейди шуёхлукъ жюрютгенлени. Аны кесини да жокъду шуёху.

– Ол деген не затды, кеси да кимге керекди?

– Мен желме! Бир затха да бойсунмайма. Суйсем учама, жетеме да болгъаны ууатама, чачама, тенгизлени толкъунларын кёкге жетдиреме, деменгили тереклени тамырлары бла сууруп чыгарып, сызып ийсем, узакъгъа учурама, суйсем а, бош башын сылап, алай кетеме. Мен хар нени да кёреме, мен билмеген бир зат да жокъду. Суйсем кечеме, суйсем а... А, биягъы терек, башын да ёхтем тутуп, къая эрнине жабышханлай. Угъай, мен-

Бир кезиуде бу жерде жашау къайнагъанды. Жашау дегенде да, къаллай жашау! Къызла келиучю эдиле бери суу алыргъа, къауум-къауум болуп, орамланы да оюннга-кюлкюге алдырып. Багъыр гёгенлерин суудан толтургъанларындан сора суу жагъасына олтуруп, ийнарла, суймеклик жырла жырлар эдиле. Алтын ауазлы булбулла жырлагъан сунар эдинг аланы. Ариу жырла, жюреклени къозгъагъан жырла.

Жашла уа чучхурланы орталарына кирип, аны шорхасындан суу алып: «Мунуча, ариу, таза болугъуз», – деп, андан къызлагъа ичире эдиле.

Бююн а мында жаланда желни улугъан тауушу эшитиледи, андан башха бир зат да угъай. Излейди ол чучхурлагъа ойнай-кюле келиучю субайланы, ныгышларында олтуруучу акъсакъл нартланы, чыбыкъ атларына минип жортуучу жалана-якъ жашчыкъланы. Жокъдула ала, энди эшитилмейдиле мында булбул ауазла.

Ныгыш да ёксюз къалгъанды. Жокъдула оноучу къартлары. Жел а излеп, аланы табалмай, ачыуланыр, кесин таш хуналагъа тюер, тегерек-тегерек бурулуп, бош къалгъан орамланы букъларын кётюрюп, дагъыда улуй, сызгыра, излемге кетер.

Чучхурла уа сакълап турдула иелерин, келлик сунуп, алларына къарап турдула. Ала аланы бирлерин да унутмагъан эдиле. Барысындан да бек кюлюучю, зынгырдауукъ тауушлу къызчыкъны. Башхаладан эсе кечирек кетиучю жаш бла къызны. Сора эрттен бла эртте келип, чучхурланы ариу сууларында абидез алып, къудуретни жаратхан

суу ташны ташха ура, юзмез эте, тауушу бла битеу ауузну толтурады.

Кюн ортагъа жолуму асламысын кьоратдым. Кёпюрден ётюп, кюнлюм бетине чыгъама. Кюн таякълары да кёзлерими къамата, сол жаягъымы да къыздыра, бир къауум заман барып, Жырлаучу чучхурлагъа жетдим. Эштада, былайда кёп жырла айтылып, тойла-оюнла баргъан болурла. Жырлаучу деп да анданмы айтылгъан болур? Ким биледи?

Бурун заманда бу тийреледе эл болгъанды, уллу, ариу тау эл. Хар къайдача, кесини энчи жумушу, ашауу-жашауу, адети-тёresi, акъсакълалла таурухла айтычу ныгъышлары. Ёмюрледен бери келген эл черек сууну жагъасында, ауушну кюнлюм бетинде, тёпшесин ёмюрлюк къарла бла бузла жапхан тауну этегинде орналып эди. Бююнлюкде уа лёкьу юкюле бла чырпыла басхан, оюлгъан юй къабыргъала бла мурдорла шагъатлыкъ этедиле.

Алайдан тюзюнлей ётюп кеталмай, машинаны жол жанына чыгъарып тохтатама. Чучхурла болучу жерге жаяу ётеме. Бир заманлада, сабий жиямулкъларыча, таза сууладан толуп келиучю чучхурлагъа, солууум тыйылып кълалгъанча, кёзлерими кълакъмай къарайма. Былайда заман да тохтагъанчады. Жаланда желни сызгъыргъан тауушу бузады шошлукъну.

Суулары ахырысы бла да къуруп кълалгъан чучхурла. Жарсыулу, кълайгъылы, шургулу чучхурла. Жюрютген атларындан бла саргълалгъан ташларындан сора, бир затлары да кълалмагъан чучхурла. Мен да алагъа къарай кетип, мудах болама, терен сагъышха кълалама.

ме мында ие, манга бойсунургъа керексе, аллымда башынгы иерге.

Бурутланы алайдан кыстагъандан сора, къланы ёрге жанындан энишге, сызгъырып, тегерекни да титиретип, деменгили ташланы бир-бирге уруп, от чакъдырычу жел кесин эмен терекге атады. Урады, тюеди, жан-жанына аудурады, алайдан энишге чартлатыргъа кюрешеди, ачы жел, кълара жел.

Кёп кюрешеди тёп-тёгерекинден юфгюрюп, болсада умутуна жеталмады. Терекге къла да болушду. Ол аны кесине кълаты кълсыды, жибермедиде. Къла да желге кължау болду, ол да желни суймей эди. Ненча кере билмей тургъланлай жетип, юзюп, кесек-кесек этип, тюрюнде баргълан черекге атханды. Ол да аланы толкълунлары бла тунчукълудура, алайдан узакългъа алып кетгенди. Къла да суймейди желни, сууну да.

Жел умутуна да жеталмай, терек бла урушда къларыуун да тауусуп, кълысха-кълысха солуй, «энтта да кълайтырыкълма» дегенча, артына къларай, алайдан ташаяды.

Къларт терек а дагълыда бир сермешден кълутулгъланына шукур эте, бутакъларын бийикге, кенгнге да жайып, башын да артха атып, ёхтем къларайды аллына, энтта да кесини жашауун сакъларгъла хазыр болгъланын билдире.

Тёпелерин ёмюрлюк чыранла бла бузла басхан тауладан бёрю улугълан таууш этип, сызгъырып, биягълы суукъл аяусуз жел тёгерекни титиретип жетеди, ачы жел, кълара жел.

Жашау ючюн кюрешни кълзауаты жангылдан башланады.

ЗАМАН БЛА ТАШ

Желле жалай, жауунла да жууа кыая чукуюн, аламы берген болурла ташха бу тюрлю сыфатны, огъесе эртте, бурун заманлада, аллай мазаллы адамламы жашагъандыла, быллай уллу ташны келтирип, тау башына орнатхан. Къалай-алай эсе да, бюгюнлюкде да, малкъар ауузларындан биринде, черекни онг жанында, бийик тауну башында, уллу, тегерек таш турады, башын да артхаракъ атып, саулай ауушну къалаууру кибик, сир туруп сюеледи кыая таш – ёхтемликни сыныча, ёмюрлени шагъатыча, мингле бла жылланы ичинде табийгъатны кёп тюрлю сынауларына чыдай келген къара таш, сууукъ таш.

Нечик эрттеден тура болур кыая башында ёмюрлени келечиси? Бирде кюнню исси таякълары аны кюйдюрюрге, къыздырырла, жандырырла, кюл этерге кюреширле, жокъ этерге. Боранла жетерле да, ташны алайдан ташайтыр ючюн, ёшюн уруш этерле, жан-жанындан туруп, юфгюрюрге, тюбюнден-башындан кирип, ёхтем ташны ууатыргъа бары кючлерин салырла.

Къышны ачы кезиюу келсе уа, андан сора башха затны кермегенча, битеу да сууукъла, саулай да кючлерин анга буруп, аркъаланы къалтырата сызгырып, жетерле, ташха жабышырла, къар бла бастырып, юшютюрге кюреширле, бузлатыргъа – ёхтемликни сыны къара ташны.

Алай таш ауурду. Ол ёмюрлени шагъатыды. Боранла, желле, жауунла, исси кюн таякъла – ала

Баргъан жолумда тарны эки жанында кёкге жете тургъан бийик таулары сир къатып, къалауурлача сюелип тургъанларына кёз жетдиреме. Аланы тёппелери булутладан да бийикге кете. Кюн таякъла жетген кыаяланы ташлары да, шишлик этерге хазырланган от мыдыхлача, къызаргъанлай. Кёкде уа, къазауатха ашыкъгъанча, тюрлю-тюрлю сыфатлы булутла бир таудан бирсисине къууулуп бара. Алагъа къарай, акъылманны сёзлери келе эсиме:

Ташлагъа, кыаялагъа жокъду ёлюм,
Ала барыбызгъа да сын болурла.
Шахарланы бузса да палах жели,
Кыаяла, ташла да жоюлмай туурла.

Нечик керти сёзледиле. Жюрегим талпынып, машинаны жюрюшюне къатылама. Кёзлерим а жолдан эсе, тегерек-башха кёп къарай. Тарны чегет жанында агъачы кёп. Алашадан башлап, тёппелерине дери ёсген жерлери да бар.

Жолну онг жаны уа кюнлюм бетди. Тюзюнлей черек бойнундан башлап жашил кырдык ёседи. Бийикден-бийикге кётюрюле баргъаны сайын, ол аздан-аз бола барады. Кырдык тауусула башлагъан жерледен а таш габула башланадыла. Андан ёргелери уа тёппелери булутлагъа тирелип тохтагъан, ачыкъ кыаяла.

Нек эсе да, бу жанында агъач азды. Кеси да суу боюнларында ёседи. Сейирди табийгъатны иши.

Жолла тау ёзенни баш жанындан черекни бойну бла ёргеден-ёрге элтип барадыла. Суху баргъан

недиле! Бир кюн бири келир, экинчи кюн – башхасы. Къара муратларын толтурургъа кюреширле. Болсада, умутларына жеталмай, къарыуларын таууса, талакъ солуу эте, ызларына къайтырла.

Таш ауушну сакълайды, ол аны къалаууруду. Анга алайдан кетерге арталлыда жарамайды. Аны бери андан салгъандыла, бийикден къарайды, узакъгъа кѳреди.

Ма къайын терекчик да андан келип къоннганды ёмюрлюк ташны къатында – желден, борандан сакълар деп. Неда къыйын кюнюнде ташха таянырча. Гитчечик, къарыусузчукъ, бир ариу затчыкъ. Акъ, къара-къолан бутакъчыкълары бла. Шош желчик урса окъуна, асыры къоркъгъандан къалтырап тохтар, чапыракъларын да бир бирге уруп. Бираздан, ёсер да кетер, алай бийик болур, ташны башындан къарап тохтар, бутакъларын бийикге, кѳрге созар. Жаш келинчик кибик, ариучукъ.

Таш аланы кѳплерин кѳргенди. Бирлери арлакъда ёсер эдиле, бирлери уа ташха жууугъуракъда. Харипчикле, ала да кеслерин бир кѳп жашагъан суна болурла. Ташны ёмюрюне къарагъанда, аланыкъы бир кесекчикди, жангыз да бир такъыйкъа.

Ма, таш десенг! Аны ёмюрю узакъды. Къаллай бир жашагъанын ол кеси да билмейди. Узакъды аны ёмюрю, бек узакъ. Тауну башындан къарайды, битеу ауушну кѳреди. Ол эс бурмай хазна бир зат да къутула болмаз. Эртгенликде туруп, кюнню жылы таякъларын кѳрсе – къууаныр. Къара булутла кюнню жарыгъын жапсала уа, ачыуланыр, бек ачыуланыр. Суймейди ол аланы, кѳрюп да болмайды. Ала жылыгуну тыядыла ташдан, жылыуну.

ЖЫРЛАУЧУ ЧУЧХУРЛА

Алгъаракъда жумуш чыгъады да, тау эллерибизден бирине барыргъа тюшеди. Билеме жолну узакълыгъын. Ишими этип, ол кюн окъуна ызыма къайтыргъа керекме. Ингирден окъуна женгил машинаны хазырлап кюрешеме, отлукъ къуюп, жаууна-сууна къарап.

Аллах онг берсин деп, танг жарыгъы бла атланама. Машинаны радиосуна да тынгылай, эсиме тюшген макъамланы да мурулдай, жолну къысхарта барама. Бираздан тюз жерле бошалып, тау жолла башланадыла.

Тау ёзени... Сени ариулугъунгу, сейирлигинги, тамашалыгъынгы къалай ангылаталлыкъса? Анга базыналгъан, тийишли сѳзле табалгъан да бек къыйынды. Къалай сыфатларгъа боллукъду жаннетни. «Таудан жаланда тау ариуду» дейдиле халкъда. Ол кертиди. Аны жаланда кеси кѳзю бла кѳрген ангыларыкъды.

Ауушдан да – аууш ариуду. Ол да тюзю. Малкъар тарла бир кибик туюлдоле, бир бирине ушамайдыла. Хар къайсысы да кесича сейир, кесича алакат. Бирлеринде къысыр къаяла кюн таякъладан алтын бет ала эселе, башхаларында уа тѳппелерине дери субай наратла ёсе.

Алай терек а бюгюнлюкде да жериндеди. Энди ол ёсгенди, улуу болгъанды. Кёк бла жерни бирге кьошайым дегенча, бутакъларын бийикге созгъанды, кьалауур кибик, сир болуп, ёхтем кьарайды андан.

Малкъар ауушланы биринде, бир бийик дуппурну башында, кьайын терек ёседи. Кенг чапыракълы бутакълары бла да тегерекге салкбын этип. Субай санлы кьызгъа ушаш. Бюгюнлюкде ол жангыз туююлдо, аны бек ышангылы негери барды, дайым да жанындан кетмегенлей, хар палахладан да сакъларгъа хазыр болуп тургъан, шош жел, жылы жел. Не заманда барсанг да алайгъа, ол терекни чапыракъларын бир-бирге жетдирип, таууш этдирип, суймекликни тауусулмазлыкъ жырын жырлатханча, шыбырдатыр.

Бюгюн таш, башха заманладача болмай, нек эсе да, бир бек мудахды. Аны кьайгъыларын чачыучу сиркиу желчик да кёрюнмейди. Баям, биягъы акъ булутланы кьуууп, тауладан аугъан болур.

Ол кезиуде таш, кёзлерин кьаты кьысып, терен сагъышха кетер. Ёмюрледен бери кеси кёрген кёп затланы эсине туюшюрюр. Дайым кьатында тургъан шуёху Заман бла ушакъ этер. Ауушну бирси жанында таудан тегерек-башны титиретип, гюрюлдеп, от чыкыгъанын да сагъыныр. Ол заманда Таш кьалай кьоркыгъан эди, кьалтырагъанын иги кесекге дери тыялмай тургъан эди. Азчыкъ кьалгъан эди да тауну башында ауушну теренине кетерге.

Бир аздан, элгенип уянганча, кёзлерин ачды, башын артхаракъ атып: «Хау, эсима туюшдю. Заман, санга да айтхан эдим да бир жол аны юсюнден, унутмай турамыса? Бир кере экеулен келген эди бери. Бир кьыз, бир жаш. Артда ала... Тохта, эсима туюшюрейим, кьачан эди?.. Энди эс этдим. Ол жьыл, элия уруп, терекни бутагъын жандыргъан эди. Хау, туюшдю, эртте болгъан ишди. Эсингдемиди?»

– Мен Заманма, бир затны да унутмайма. Озгъан да эте, келе да турама. Алай бир зат да эсимден кетмейди. Ма бу таула тургъан жерледе кьум тюзле болгъанын билеме. Терен тенгизлени орнуна уа бийик кьаяла эдиле бир кезиуде уа, ол сен айтханна да унутмагъанма. Кьыз жыр айтхан эди. Ай жарыкъ кече. Жарсыулу хапар..

Ингир ала эди. Экеулендиле: бир кьыз, бир жаш. Тёбентин келедиле. Кюн да, кесини борчун толтуруп, таула артына ауаргъа хазырланыпды. Алда келген, тауда ёсген чинарча, субайды. Бийик

ёсюмлю жаш. Инбашында ушкогу бла, терк-терк ызына къарай келеди, сол къолу бла нёгерине болуша. Ол а бир назик затчыкъ. Юсюнде да акъ жыйрыгы бла. Абына-абына, сюрюше-сюрюше, нёгеринден айырылмазгъа кюреше. Экиси да таш таба ёрлеп келедиле. Къалай эсе да, бир бирлерине болуша, къысха-къысха солуй, ташха ёрлегинчи ала жюрюшлерин тохтатмадыла. Ары ёрлегенден сора, дагъыда тёгерекге – башха бир къарап, сыртларындан тюшюп, башларын бир бирлерине жетдирип, солууларын ала, ауузларындан сёз чыгъармай, бираз жатдыла. Сора кезиу-кезиу туруп, аууш таба къарайдыла. Баям, ала бир узакъдан келедиле, кеслерини да бир къоркъгъан жерлери барды.

Таш ары дери да кёре тургъанды адамланы. Айлана келип, аны башына чыкъгъаны болса, жан-жанларына бурулуп, хахай этип кычырырла. Ала аны бла не айтыргъа сюедиле? Ким биледи, къууанганмы этедиле алай. Сейирдиле бу адамла, миндинг эсе – миндинг, ёрлединг эсе – ёрлединг. Къычырыргъамы керекди да.

Бирде уа абирек жаш келген эди алайгъа, ол да эсимдеди. Юсюнде узун, къара жамычысы, башында аллай бетли башлыгы. Таш артына да бугъуп, ол жаулары бла кёп уруш этди. Сора, бир заманда къара булутчукъ жетди да, анга кирип, думп болуп кетди. Ташха да кёп жарала тюшген эди ол кюн. Ма бюгюнлюкде да тура болурла аны юсюнде къоргъашин окъла. Ангъалаймайма бу адамланы, тынчайып жашаргъа бир да суймейдиле. Къуру да бир зат излегенлей турурла.

– Бусагъат элия атылып, бу тамашачыкъны ууатады, от салады, жандырады, ариучукъну дуниядан жокъ этеди. Угъай, угъай, ол алай болургъа керекмейди. «Тохтачы, гитчечик», – деп сир болду. Битеу къарыуун, кюнчон да бирге жыйып, сызгырып кёкге чыкъды, жауун булутланы урду, тюйдю, хуртдак-хуртдак этип, жан-жанына чачды, ол тийреден думп этди.

Къайын терекчик а асыры къоркъгъандан, хар чапырагъы да къалтырай: «Не этейим, къалай болайым, мени ахыр кюнюмю жетген болур? О, жангызлагъа, къарыусузлагъа болушуучу. О, мени бу дуниягъа жаратхан, тилейме, сен болуш манга!»

Жел а булутланы чачхандан сора шош болуп, терекчикни къатына келди. Жылы хауа юфгюрдю, бутакъларын ёрге кётюрдю, хар чапырагъын уппа этди, шыбырдатды, тёгерегине тепседи, терекчикни эс жыйгъанын кёрюп къууанды, сора къачхан булутланы ызларындан жангыдан къарап, энди сиз бери бир къайтыгъыз дегенча, жундуругъун кёргюзтдю.

Андан бери кёп заман ётдю. Жылла да жел ургъанлай бирбирлерин къууа оздула. Битеу да ауушну ташны-ташха ургъан тауушу бла толтуруп келген черек да кёп сууну тенгизге элтип къуйду. Бир заманда кюнню исси таякъларындан терек салкъында бугъуучу, тал чыбыкъ кибик инигге белли, субай санлы къойчу жаш, бюгюнлюкде уа сакъалын да, Минги тауну башыча, акъ басханды, бели да къынгыр болуп, таякъгъа да таяна, аздан-аз келе башлагъанды, терек салкъынын да солургъа.

тангын алай атдырыр. Тамбла уа жашау биягы-ча башланыр.

Алайгъа бир ажашхан жолоучу неда малчы келир. Терек салкынында олтурур, жол азыгындан ашар, сусап ичер, таянып солур, эс табар, терекни бутакчыкъларын сылар, чапыракъларын уппа этер, дунияны жаратханнга да шукур эте, жолуна алай тебирер. Ма, аллай кюнледиле терекчикни бек насыплы заманлары.

Бир жол, хар замандача, терекчик аууш таба къарап тургъанлай, терк окъуна кёкню къара булутла жапдыла, тегерек къарангы болду. Саулай да ауушну титиретип элия атылды. Ачы, сууукъ тамычыла терекчикни туююп башладыла. Кюнню жапдыла, тегерек къарангы болду. Чапыракълары бир бирге жабышдыла, бутакълары жерге жетдиле. Тамычыла къатыдан къаты тама башладыла – бузла кибик сууукъ, ачы тамычыла.

Къалтырайды терекчик, шыбырдайды: «О, къудуретни жаратхан, жангызлагъа, къарыусузлагъа болушлукъ этген, палахладан сакъла, бир къарыу-кюч бер манга!»

Билмей тургъанлай болгъаны титиретип, къаяланы оюп, тереклени тамырлары бла чыгъарып, деменгили жел да жетди алайгъа, аллына тюшгенни кёкге сууура. Сора, дуппургъа жетгенлей, терекчикни кёрдю – гитчечикни, къарыусузчукъну, бир ариу затчыкъны. Асыры амалсыздан жерге жабышып тургъанчыкъны. Аны кёргенлей шош болду, терекчикге жууукълашды, тегерегине айланды, къарады, сейир этди. Сора кюнню жарыгъын жабып тургъан къара булутланы эследи.

Алай бу экиси уа аланы бирлерине да ушамай эдиле. Таууш этмей, бир бирлерине кёп затла шыбырдадыла. Асыры тынч айтхандан, таш окъуна эшитмей эди аланы селешгенлерин. Бирде, аякъларын ташдан энишге салындырып, бир бирлерин къучакълап турдула. Бирде уа, сыртларындан жаттып, кёкню бийигине къарай эдиле.

Бираздан, алтынчач кюнню таула артына ашырып, къаракъанат жетди. Бир такъыйкъаны ичинде, къарап-къарагъынчы, жарыкъ ауушну ауанагъа алдырды, бир зат да кёрюнмей, къарангы болду да къалды. Ол экиси уа аны эслемейдиле. Ала нени да унутхандыла. Алагъа кече-кюн, къарангы-жарыкъ да жокъдула, алагъа бир зат да керек туююдю. Ала жаланда бирге болургъа сюедиле, бир бирни сюерге. Андан башха алагъа зат керекмейди.

Бир заманда алайгъа Ай келди. Толу Ай, ариу Ай. Жарыкъ жулдузларын да ызындан тизип. Къарангы кечени олсагъатлай жап-жарыкъ этди. Баям, Ай аланы кёрюп къайтхан болур эди алайгъа. Жулдузла уа тепсейдиле аны тегерегине. Таш алай жарыкъ кечени бир да эсине тюшюралмайды.

Ай кёп турду алагъа къарап, эки суйгенни кечелерин жарыкъ этип. Нечик ариу эди Ай жарытхан ол кече.

Сора къыз да, жаш да ёрге къопдула, къолларын Айгъа узатып, бирден жыр айтып башладыла:

Бийикликни чексиз кёгюнде, акъ чырагъы бола аламны.

Таугъа, тюзге нюрюнг тегюле, Сен бар жерде жокъду къарангы.

Бизни жарыкъ, ариу айыбыз, элтчи бизни узакъ жерлеге.

Жарыгъында учар атыбыз. Жетдирмейин боран желлеге.

Къалай жырлай эдиле ала, ах къалай! Мингле бла булбулла алайгъа жыйылгъан сунар эдинг... Угъай, аны суйгенле жырлай эдиле, суйгенле. Ала айны махтадыла, жарыкъ жулдузланы, алтынчач кюнню, кёкню, жерни, черек сууну, ташны, агъачны, жаз башында къар тюбюнден чыкыгъан жанкъоз гюлню, саулай да битеу къудуретни. Аны жаратханнга ыспас этдиле, махтау бердиле. Ала суймекликни жырын айта эдиле, суймекликни азатлыкъ жырын, тауусулмазлыкъ жырын, акъ жырын. Ай жарыкъ кече.

Таш ауурду, ол къалкъыргъа бек сюеди. Жыр тауусулгъунчу окъуна жукълап къалды. Анса да кёп тургъан эди ол кесин жукъугъа хорлатмай. Жукъласа уа, тюш кёреди, анда уа, суйсе къуш болур, къанатларын бир къакыгъаклай битеу ауушну учуп чыгъар. Бирде уа, акъ булутчукъ болур да, сиркиу желчик бла ойнай-ойнай, тауланы ары жанына ётюп къайтыр. Аны антлы шуёху, сиркиу желчик тауну ары жанында бек сейирди дегенди. Анда уллу тенгиз барды. Ол аны толкъунларын чайкъатып ойнайды. Алай хычыуунду дейди. Таш аланы кёрюрге сюе эди – уллу тенгизни толкъунларын.

Тюш дегенинг алай иги затды. Суйсе уа, тюшонде ол, ма суйсе уа... Не суйсе да, ол болур. Таш аны ючюн ашыгъады жукъларгъа.

Танг иги да жарыгъынчы, ташны ачы къычырыкъ таууш уятды. Тиширыу, онг къолун аууш таба буруп, нёгерине бир зат кёрюзте эди. Къызны тау-

КЪАЙЫН ТЕРЕК

Анда, Малкъар ауушладан биринде, бир бийик дуппурну башында, кенг чапыракълы бутакъчыкълары бла да тегерекге ауана этерге кюрешип, бир жангыз терекчик ёседи, гитче къайын терекчик, бир ариу затчыкъ. Ол ары къайдан, къалай чыкыгъан болур – жангызчыкъ, акъ-къара къоланчыкъ. Баям, ол аны кеси да билала болмаз.

Кюнню жарыгъы бла тенг уяныр, эрттенлик чыкъ бла бетин жууар, тегерекге-башха къарап, хар кёргенине эс буруп, сейир-тамаша этер, бутакъларын булгъап, кесине чакырыр, бирине къалмагъанлай салам берир. Таш жарылгъаннга илинип ёсген къызыл гюлню да унутмаз. Терекге къысылып, кечесин ётдюрген кюрккъакъ къоянчыкъны башын сылар, зынгырдауукъ жырчыгъы бла битеу ауушну толтургъан булбулну бийикге кётюрюр. Бутакъларын ёрге тутуп, къарс къагъар, чапыракъларын шыбырдатыр, кюнню исси таякъларындан букыгъанлагъа ауана берир, бутакъларын жерге жетдирип ийилир, битеу да къудуретни жаратханнга баш уруп – кюнюн алай эте оздуруп.

Кечени къарангысы тегерекни жабып тебиресе уа, мудах балур, башын жерге иер, хар тауушдан да кюрккъа, элгене, къалтырай-къалтырай,

ышда ол огъурлу къартланы бир кёрюп, къатла-
рында жангыз сагъатчыкъ окъуна олтурсам эди...

– Сен алай айтма. Бираздан нёгерлерим къай-
тырла. Сыртыбызгъа кётюрюп элтерге тюшсе да,
Аллах бирди, сени мында къоймакъ. Жетдирирбиз
элибизге. Ичерсе алыкъа Бахсанны таза гарала-
рындан, ариу хауасы бла солурса. Уллу ныгъышда
сыйлы жер сеники болур. Атамы атындан кесим
къарарма санга, юйюмде тутарма. Бир кесек тёз.
Кёрюрсе атанг, ананг туугъан жерлени.

–Аллах сени манга жолукъдурду эсе, энди сен
мени осуятыма тынгыла. Мында дунямы алы-
шыргъа тюшсе, сен мени бу дуппурда асырарса,
жаназымы кесинг этдир. Сау-саламат элибизге
жетсенг, ныгъышда къартлагъа менден салам бер,
журтума термиле, узакъ жерледе ёлгеними хапа-
рын айтырса. Акъсакъалла хапарымы ныгъыш та-
урухларына къошсунла. Сен а, не да этип, юйюнге
жыйыш. Тыш жерни кюню элингдеча жарытмаз,
жуддузлары да алай жылтырамазла, оту уллу болса
да, сууукъ кюнюнге жылытмаз.

Акъсакъал ючюнчю кюн ауушду. Осуятын тол-
тура, Алий аны айтхан жеринде асырады. Къо-
накъбайына айтып, уллу таш келтиртип, къабы-
рына орнатды. Юсюнде уа былай жазды: «Аллах,
бир инсанны да сен журтуна термилтме».

Тенгизни ары жанында, бийик жашил дуппур-
ну башында жангыз къабыр барды – эрттегили
къабыр. Сын ташы да, чёге-чёге, жер бла тенг бола
башлагъанды. Алай жазулары алыкъа билинеди-
ле: «Аллах, бир инсаны да сен журтуна термилтме».

ушун эшитгенлей, жаш эрлай турду, аны къатына
келди. Экиси да аууш таба кёп къарадыла. Бир аз-
дан, къолларындан тутуп, бир бири кёзлерине къа-
рап тохтадыла. Ала алай кёп турдула.

Энди Таш да эследи бу экеуленни къоркъгъанла-
рын. Къара жамычылы эр кишиле таугъа ёрлеп келе
эдиле. Ушкок бурунларындан да отла жана, кеслери
да асыры кёпден, тюз да къумурсха уя жайылгъан
кибик, ташха жууукълаша келедиле.

– О, налатла, – деди жаш, – ала бизни мында да
тапдыла, къутуаламадыкъ да. Тау башында окъу-
на жокъду да тынчлыгъыбыз. Баям бу дунябызны
къадары алай болур. Къоркъма мен сени алагъа бер-
лик туйюлме. Санга аны ючюн деп тюбемегенме.
Аллах бизге суймеклик берди. Ариу саугъа, сыйлы
саугъа этди. Была уа аны бизден сыйырыргъа умут
этедиле. Жахилле, суймеклик сынамагъан харипле.
Мени жаным ауруйду алагъа. Мен энтта да бир жер
билеме, ахыр жер. Ары барайыкъ. Анда бизни та-
балмазла. Биз анда кесибиз суйгенча жашарбыз.

Жаш бла къыз, бир бири къолларындан тутуп,
кёзлерин бир бирден алаалмай, къая эрнине сюелди-
ле. Сора, терен ахтынып, кюннге да ахыр кере къа-
рап, къаядан энишге атладыла...

Андан бери къаллай бир болду? Тау череги тен-
гизге кёп суу ташыды. Эх, заман, заман! Не зат кёр-
меди, сынамады къара таш, ёмюрлени саркъыуун-
да, тау ауузну къалаууру, озгъан ёмюрлени шагъаты.

Эсингдемиди, Заман, бир кере уа былай болгъан
эди...

АКЪСАКЪАЛНЫ ОСУЯТЫ

Андан бери талай жыл озду. Сабийле тууа, жашдан къарт бола, кѣп тѣлю бир бирлерин алыша барадыла. Бу таурух а ныгъышлада айтыла, аууздан-ауузгъа ёте, бюгюнлюкде да халкъны эсинде сакъланады.

Ол заманлада адамла хаж къылыргъа жаяу барып болгъандыла. Жаяу дегенде да, аты болгъан атына, эшеги болгъан эшегине жол азыгъын, кийимин жюклегенди. Ма бир жол тау элледен биринден къауум адам Мекка-Мединагъа тебирейдиле.

Азмы-кѣпмю бардыла, тенгиз жагъада бир тюрк элге жетдиле. Алайда жашладан бири къаты ауруйду, онгсуз болады, андан ары баралмайды. Нѣгерлери тилеп, аны бир тюркюнню юйюнде къоядыла. Бир ыйыкъдан сора ол, аурууну хорлай, игиге айлана тебирейди.

Бир кюн жаш тенгиз жагъагъа барады. Бир дупшурда олтуруп тургъан къартны эслейди. Къарт дегенде да, узун, чиммакъ сакъалы бла, эрттегили къартладан. Анда бир сейирлик зат кѣргенча, къарамын Шымал жанына буруп тура эди ол. Сора къюнундан къамиш сыбызгъыны чыгъарды да, аны согъуп тебиреди. Жаш аны къатына жууугъуракъ барды. Къарт болса да, акъ шинли, ариу бет къаны кѣрюнюп тура эди. Бу элни адамына ушамайды.

жууукълары кѣпдюле. Ызынгдан тюшерле. Бу тий-реледе къалсанг, табарла. Не къадар да узакъ кетерге кюреш. Бу жаш кемеде ишлейди. Сени биргесине ишге салыр. Къолундан келгенича, болушхан да этер. Биринчи жыллада алай кечин, андан арысында уа Аллах болушсун. Мен а, ызыма къайтып, Мѣлекни ахыр жумушларын тындырайым».

Къартлыкъ къысып, бери келип тохтагъынчы, кѣп жерледе болдум. Мисирге да бардым, андан узакъ жерлеге да жетдим. Къарангы кечеден эсе къара адамланы да кѣрдюм. Элде, сахарлада да жашадым. Ахырында уа ма былайгъа келип тохтадым.

Былайгъа нек келгенсеми дейсе? Тенгизни онг жаны бла ёрге къарачы. Анда, узакъда, таулань акъ тѣппелери азчыкъ кѣрюнедиле. Сен жаш адамса, кѣзюнг жетерге керекди. Ма ол жанындады бизни элибиз. Бери келгенли, ары къарап, сабий заманларымы эсима тюшюре, журтумдан тансыгъымы алып тургъанма. Энди мен аланы кѣралмайма. Кѣзлерими ау басханды.

– Алай бир заманны узакъдан къарап, журтунга термилип турмай, элинге нек къайтмадың?

– Аны сагъышын кѣп кере этген эдим. Шѣндюгю акъылым болса, Ким биледи, къайтхан да этер эдим. Алай кимге барлыкъ эдим? Къазакъ бѣрючю, жангыз къалгъан эдим. Эллиерим эгечинга къайдады деп сарсала, не айтырыкъ эдим. Адамланы кѣзлерине къалай къарар эдим? Ма, аны ючюн къалгъан эдим мында. Энди уа заман озду, кетди. Жылларым ёмюр таууму башындан энишге къыстау тебирегендиле. Ахырына кѣп къалмагъанды. Къалай барайым. Ай, медет. Элибизде ныгъ-

Сени жауунг да аллайны кёрсюн. Арбазда эгечим жатып. Кийиминде жылтырмагъан жери жокъ, чачакъ-чачакъ болуп, кыптысы къарнына чанчылып, тегереги уа кызыл къан. Не этерге билмейме, кычырама, атын айтама, ёрге тур дейме, кётюрюп кюрешеме. Алай булбул аууазлы эгечими ауузундан сёз чыкъмайды.

Къутургъан бугъаныча, кёзлериме къан чапды. Тюзлюкню анасы ёлген эсе бу дуняда, аны борчун мен толтурайым дедим. Бай болгъан отоугъа тебиредим. Дайым эшигин сакълап тургъан эки къалаууру бар эди. Мазаллы кишиле. Аладан бири окъуна мени тыяргъа базынмады. Бир жанына туруп къалдыла. Эшиклени аягъым бла уруп ачдым. Ол малгъун къатыны бла тапчаннга олтуруп тура эди. Мени кёргенде, къалтырады, бир затла мурулдаргъа кюрешди. Алай мен аны эшитмей эдим. Билегинден тутуп, арбазгъа сюркеп чыгъардым. Алайда ёлтюрейим деп акъыл этдим. Дагъыда мёлек кибик эгечими къаны тегюлген жерде харамны къалай жанын алайым дедим да, ат орунланы ары жанында мешхут жыйылгъан жер бар эди, алайгъа элтдим. «Сен жаланда быллай жерге тийишлисе», -деп, атамдан къалгъан къамам белимде эди да, аны бла ол адамны боюнун тартдым.

Андан сора, Камал шуёхум биреулен бла жетип, къолларымдан тутуп, алып кетгенлери эсимдеди. Экинчи кюн уянганымда, ючюбюз да элден узакъда, бир дорбунда жатып тура эдик. Камал дорбун аллында, биз экибиз теренирагъында. Мени тепгеними эслеп, шуёхум къатыма келди, сора былай айтды: «Энди сен жанынгы сакъларгъа керексе. Байны

Бираздан ол кьарт сокъгъан макъамлагъа эс буруп башлайды. «Да быланы уа мен да эшитгенме, билеме. Аланы сокъмагъан бизде хазна сабий окъуна жокъду. Тохта, сыбызгъы да къамишден ишленип, да бу бизни таулу сыбызгъыды да!» – дей кеси кесине, кьартны аллына барады. Ол а, аны кьргенлей, сокъгъанын тохтатады; сыбызгъыны уа кьююнуна букъдурады.

Жаш, кьартха бурулуп, салам бергенден сора: «Сен кимсе? Тюзюн айт. Неда таулуса, неда таулу кишиден бла кьатындан туугъанса. Бизни макъамланы кьайдан билесе?» – деп сорду.

Аны эшитгенде, акъсакъл, эленип уянганча, титиреп, жашха кьарамын буруп тохтады. Ёрге кьобар акъыл этди да, болалмады. Сора онг кьолун келгенге узатды. Аны кьргенде, жаш аллына барып, кьолтугъундан тутуп, ёрге кьобарды.

Ол а, кьалтырай жашны башын, инбашларын да сылады. Сора: «Кийиннгенинге кьере, сен таулуса, мухар бьркюнг. чепгенинг, белингде кьара кьаманг. Бир заманда мен да алай кийиниучю здим. Атам берген кьамам бюгюнлюкде да сакъланады», – деди. «Хау, сен тюз айтаса, мен таулума. Бу сенден эшитген макъамланы да манга атам юйретген эди. «Сора таулуса, Аллахха шукур! Эшитгенди ол мени тилеклерими. Энди ёлсем да кьайгьырмайма. Осуятымы этер адам табылды»,-деди акъсакъл.

Кюн орта болур эди. Жашил дуппурну башында бир акъсакъл бла жаш адам, озгъан ёмюрлени бла бюгюнню шагъатларыча, бирде тенгиз таба кьарай, бирде уа башларын жерге ие, кьеп хапар айтдыла. Айтхан кьарт эте эди, жаш а тынгылайды.

Эгечими ариулугъу битеу элге хапар болуп жайылды. Мен кьолунда ишлеген бай да аны эшитди. Бир жол манга: «Эгечинги келтир да, юйде сабийге кьарасын. Аны да хакъын тёлерме. Экигиз да хайыр этсегиз, теркиракъ юй алырсыз. Ёмюрюнг фатардамы кетерикди»,-деди. Ингирде оноулашдыкъ да, экинчи кюн Мёлекни ишге элтдим.

Ол да, кесин жарашдырып, тап ишлеп тебирейди. Бир ыйыкъ, эки ыйыкъ озады. Бир ингирде эгечим айтады: «Бир кьара кишиден кьутулабыз деп, журтубузну кьююп; жер этегине келгенбиз, болса да умутубуз биз суйгенча болмады. Андан да кьарасына тюбегенбиз. Бу манга хата этмей кьоярыкъ тьююлдо. Былайдан да теркиракъ кетейик».

– Аллах юйюнгю кьурутсун, – дедим. Бизни тынчлыгъыбыз кьуругъан кьереме. Алай эсе, тамбланы бир тёз. Жылкьыдан бир кьауум атны айырып, кьоншу элге элтирге керекди. Ол жумушну тындырып келгенлей, хакъымы да алырма, сора экинчи кюн а былайдан кетербиз.

Танг жарыгъы бла жылкьыдан юч ажирни сюрюп, жолгъа тебиредим. Терк кьайтыргъа адыргы этип ёлеме. Эгечими кёзлери да бир бек мудах эдиле да, анга жарсыйма. Жол жууукъ тьююл эди. Болсада, жумушуму да этип, ашхамгъа элге кьайтама. Орамда кьауум-кьауум тургъан адамланы эслейме. Салам берсем, саламымы аладыла, алай кёзлерин а букъдурадыла. Была манга былай этмеучю эдиле деп, табанларым бла атны быгъыналарына жетдирип, жюрюшюне кьошдурама. Байны юйюне жетсем, тийре, арбаз да адамдан толу. Мени кьргенлей, бир жанына туруп, жол береди.

киши кийимле кийдирдим да, жолгъа чыкъдыкъ. Сора хаж кылыргъа баргъанлагъа тюбеп, ала бла бирге тебиредик.

Жолну кыйыналыгыны несин айтаса. Кесинг да сынагъан болурса. Арбазындан чыкъсанг окъуна жунчуйса. Бизни жолубуз узакъ эди. Кёп элени, журтланы артда кыйдукъ. Череклени юслери бла ётдюк, арталлыда сёзюн ангыламагъан миллетлени жерлери бла да келдик. Ач, суусап болургъа да тющю. Ахырында Тюркге жетдик. Уллу эл тийресинде тохтадыкъ. Ата журтубузгъа ушаш тауу, тешю да бар. Таза черегин а бютюнда бек жаратдыкъ. Эгечим бла оноулашып, алайда къалыр акъыл этдик. Экинчи кюн бизни жолубуз алайда тохтагъанын нёгерлерибизге билдирдик. Ала да жолларына кетдиле, биз а фатар тутуп, ол элде къалдыкъ. Фатарны иелери эки къаратон къартла эдиле. Кеслери да бир огъурлу адамла. Ёз сабийлерича кёрюп тебиредиле. Эгечим юй жу мушну алагъа жетдирмейди. Мен да бир бай кишиге жылкычы болуп ишге тохтадым.

Аз-аздан элни адамы бла шагъырей бола тебирейме. Шуёхла да чыгъадыла. Къоншум Камал бла бютюндә иги болабыз. Терк-терк бир бирге бара турабыз. Тийрени кызлары Мёлек бла таньшадыла.

Элни адамы аман тыйюл эди. Жарлы кыйда да жарлыды. Битеу да кыйгъысы – юйюн, юйдегисин кечиндирген. Сабандамы, малдамы болады, танг аласы бла юйюнден чыгъады, сау кюн белин тюзетмей ишлейди. Къол кыйыны бла жашаргъа кюрешеди. Алай кюнлерин кётюралмагъанла, гыржындан эсиргенле да кыйда да табыладыла.

– Айтчы, балам, сен кыйсы элденсе, ауазынга кёре, бизни аууздан болурса дейме?

– Мен Ючкюмелденме. Атам, аны атасы да анда туугъандыла, жашагъандыла, ууахтылары жетгенден сора ол элде асыралгъандыла. Къул, бий да тыйюлбюз. Кеси кыйыныбыз бла жашап келебиз. Мал кютебиз, сабан сюрөбиз. Кишиге хатабызны жетдирмей, халал кыйыныбызны ашайбыз. Къартыбыз, жашыбыз да бардыла, Ууахтысы жетген кете барады, къалгъанла уа жашау этебиз. Элибиз а бизни ариу тау ауузну ичинде, юч суу кюшулгъан жердеди. Андан айтылады Ючкюмел деп да. Бек улусу уа – Бахсан череги.

– Оллох, оллох, дуния сейир тыйюлдю де да тур! Да мен да анданма. Черекни шорхасындан суун ичгенме, жайда кюнлюм бетинде кыйла кютгенме, маракосундан ашагъанма. Кыйшда уа бузда бугъа мыйюзден ишленген хайнухну къамичи бла тыйдюм, сережеле бла тешлеринден, сыртладан учдум.

Хар айтханы кёз аллына келгенча, хапарчы, къарамын бир жанына бургъанлай, бираз турду. Сора нёгерине, бир ачыу зат эсине тюшгенча. мудах болуп:

– Сен кыйсысыны жашыса? – деп сорду.

– Атамы аты Махмутду. Биз тёрт жаш болабыз. Мен гитчесиме. Атым Алийди. Юч къарындашым юйдегили болгъандыла, мен а алыкъа угъай. Атамы осуятын толтура, хаж кылыргъа чыкъгъан эдим. Былайгъа жетгенлей, ауруп, андан ары баралмай турама. Энди игиракъ болгъанма, нёгерлерими кыйтырларын сакълайма.

Хапарны эшитгенден сора къарт бираз жарыды. Жашны къучакълады: «Атанг эсимдеди. Ол менден гитче эди. Мен аны тамата къарындашы Хасан бла тенгме. Ала тирменден ёргерек жашаучу эдиле. Атым а Жантуугъанды. Алай элде Къаракиши деп биреу бар эди, аныкъыладан сунуп, андан ачыуландым. Ол адамны юсюндена не айталыкъса?» – деди.

– Танымайма, алай аны юсюнден эшитген хапарны айтайым. Мен туугъунчу болгъан ишти. Ол сен айтхан киши Хасан бла бирге уугъа кетип, андан къайтмай къалгъанды. Атам айтыгучу эди, къарындашым нёгери ючюн анга дерт жетдирген эди деп. Ёлюгю окъуна табылмагъанды. Юйдегиси жокъ эди. Бир аман адам болур эди ансы бюгюнлюкде да сабий бузукълукъ этсе: «Ой, сен аман Къаракишини!» – деп урушуучудула. Иги бла аты бир да сагъынылып эшитмегенме.

– Ай, аперим Хасан, аперим. Мен этерик ишни сен этдинг, татлы тенгим. Хасан а кеси саумуду?

– Сени жашар жылларынг мындан арысында да кёп болсунла, ол ауушханлы жети ташуул озгъанды.

– Да алай эсе, сыйлы Аллах жаннетлеринден юлюш этсин анга. Ол Къаракишини хатасындан манга элимден, журтумдан, халкъымдан да айырылыргъа тюшген эди. Кёп къыйынлыкъла да сынадым, бир къууанч кёрмей жашаууму да ётдюрдюм.

Гитче эгечим бар эди Мёлек деп. Аты да Мёлек, кеси да мёлек эди. Суу суратча, бир ариу затчыкъ. Экибиз да гитчелей, атадан, анадан да ёксюз къалып, жууукъларыбызда ёсген эдик. Бираз улдуракъ болгъандан сора ата юйюбюзге къайтабыз.

Жерибизни ишлей, аны бла кечине турабыз. Эгечими орамгъа чыгъарын суймейме, адам кёзюнден къоркъама. Жашагъан ёмюрюмде кёп жерледе болдум, кёп халкъланы ичинде айландым, алай Мёлекча ариу тиширыу кёрмегенме. Эгечимди деп айтмайма, тюзю алайды.

Алай ариулугъу анга жау болду. Бир жол, нёгерлери бла суу алыргъа бара тургъанлай, муну Къаракиши кёрюп къояды. Андан сора келечиле жиберип, къызны тилеп тебирейди. Ол а унамайды. Бир кере ишден юйге келсем, эгечим босагъада олтуруп, мудах болуп тура эди.

– Сен кетгенлей, Къаракиши келди. Айтханыма бой салмасанг, Жантуугъанны ёлтюрлюкме, – деди. Аманлыкъ ишни къолгъа алгъан, аны этмей къоймаз. Кесибизге тюз оноу этмесек, ол бизге мында жашау бермез, – деди.

Сёзюм тауусуп, эгечим кёзюме къарап тохтады. «Да алай эсе, аны алгъаракъ мен ёлтюрейим. Сора бизге киши да чырмау этмей жашарбыз» – дедим. Эгечим унамады. «Мурдарла болуп элге къалай чыгъарбыз. Огъурлу атыбызны атын кирге къалай бояйыкъ», – деди. Аналыкъ, эгечлик да эте эди ол манга. Мен да аны айтханын жерге салмагъанма бир заманда. Танг аласына дери оноулашдыкъ. Ол кюнледе тебен элден хаж къылыргъа адамла барлыкъ эдиле да, алагъа къошулуп, бу тийреледен узагъыракъ кетер акъыл этдик.

Мёлек жол азыкъ хазырлады. Мен а кийим болгъанын, жатар жерни артмакълагъа жыйып, эшегибизге жюкледим. Кече ортасында, энди адамла тынчайдыла дегенден сора, эгечиме эр